

Djelovanje Andrije Štampara na suzbijanju zaraznih bolesti tijekom Prvoga svjetskog rata (1914–1918)

Filip Katanić

Zagreb

katani.filip@gmail.com

Vlatka Dugački

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

vdugacki@gmail.com

SAŽETAK: Radom se prikazuje djelovanje Andrije Štampara tijekom Prvoga svjetskog rata (1914–1918) na suzbijanju zaraznih bolesti na području Banske Hrvatske. Prikazuje se kako je masovna pojava zaraznih bolesti tijekom Prvoga svjetskog rata, tipičnih za nehygijske, ratne uvjete, poslužila Štamparu kao presudno formativno iskustvo u oblikovanju njegovih razmišljanja vezano uz suzbijanje takvih tipova bolesti, uvidajući važnost edukacije stanovništva, preventive i cijepljenja, što je pak utjecalo na njegove daljnje koncepcije i poglede na organizaciju, ustroj i djelovanje javnoga zdravstva. Također se na temelju primjera, počevši od predratnoga razdoblja 1913. do kraja Prvoga svjetskog rata 1918., razmatra kako je Štampar i kojim metodama, svojim brzim i stručnim djelovanjem, savjesnim postupanjem u javnom i općem interesu, uspio u nastojanjima da suzbije zarazne bolesti epidemijskoga karaktera, istodobno analizirajući kontekst općih ratnih zbivanja i pošasti koje su harale u Austro-Ugarskoj Monarhiji u istraživanom razdoblju, želeći na taj način dobiti zaokruženu cjelinu njegova djelovanja. Uspješno se boreći protiv zaraznih bolesti i svodeći ih na najmanju moguću mjeru, pridonio je razvoju javnoga zdravstva i iznimno pridonio suvremenoj medicini, vodeći se idejom da primarna zdravstvena zaštita treba biti dostupna svima. S obzirom na to da je djelovao u pozadini, a ne kao liječnik na bojištu, njegovo se osobno iskustvo razlikuje od iskustava njegovih kolega koji su rat proveli na prvoj crti, čime je dokazao kako je zdravlje stanovništva u pozadini bojišta ključno za opstanak samoga naroda te da ima jednaku važnost kao i zdravlje vojnika na bojištima koji se izravno bore za svoju državu i njezin probitak. Pri istraživanju korištena je arhivska građa pohranjena u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, među ostalim građa obiteljskoga fonda Andrije Štampara, kao i periodičke publikacije i literatura, među kojima su i Štamparovi članci, koji su poslužili za rekonstruiranje političkoga duha i vremena.

Ključne riječi: Andrija Štampar; Prvi svjetski rat; zarazne bolesti; higijena; prevencija; cijepljenje; ratna medicina; javno zdravstvo

 <https://orcid.org/0000-0001-9686-4425> [Filip Katanić]

 <https://orcid.org/0000-0003-1855-3562> [Vlatka Dugački]

 <https://ror.org/00vjz3318> [Leksikografski zavod Miroslav Krleža]

1. Uvod

Biografija liječnika, specijalista higijene i socijalne medicine Andrije Štampara (Brodski Drenovac, 1. IX. 1888 – Zagreb, 26. VI. 1958) obrađivana je u brojnim izdanjima domaće i inozemne historiografije.¹ U monografijama i radovima donesene su ključne biografske činjenice o samome Štamparu, ovisno o predmetu istraživanja autora, te, iako su hvalevrijedan doprinos istraživanju njegova rada i njegovih principa, koji su i danas temelj javnoga zdravstva i socijalne medicine, ono što nedostaje ili nije pobuđivalo potrebitu pozornost istraživača jest analiza značaja i važnosti nje-

¹ Mirko Dražen Grmek, *U borbi za narodno zdravlje. Izabrani članci Andrije Štampara*, Zagreb 1966; Vladimir Dugački, »Uz 25-godišnjicu smrti prof. dra Andrije Štampara. Rad na unapređenju sestrinske službe«, *Naše novine*, 6, 56, 1983, str. 9; Isti, »Obljetnice naših medicinskih velikana. Akademik Drago Perović (1888–1968). Akademik Andrija Štampar (1888–1958)«, *Naše novine*, 11, 103, 1988, str. 6–7; Isti, »Štampar, Andrija«, *Medicinski leksikon*, Zagreb 1992; Isti, »Dr. Andrija Štampar reformator našega zdravstva«, *Zdravi život*, 1, 4, 1994, str. 54–55; Feliks Valentić, »Štitonoša narodnog zdravlja – Andrija Štampar (1888–1958)«, *Slavonski narodni kalendar*, 1997, str. 55–58; Željko Dugac, »Zbor liječnika Hrvatske, Andrija Štampar i javnozdravstvena politika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevini Jugoslaviji)«, *Liječnički vjesnik*, 127, 5/6, 2005, 151–157; Isti, *Protiv bolesti i neznanja. Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2005; Ivica Balen, Stana Vukovac, *Andrija Štampar. Knjiga I. Mladost Andrije Štampara 1888–1919*, Vinkovci 2006; Vladimir Dugački, »Štampar, Andrija«, *Hrvatska enciklopedija*, 10, Zagreb 2008; Melina Lučić, *Andrija Štampar (1888–1958). 120. obljetnica rođenja, 50. obljetnica smrti, 60. obljetnica Svjetske zdravstvene organizacije*, Zagreb 2008; Željko Dugac i dr., »Care for health cannot be limited to one country or one town only, it must extend to entire world – role of Andrija Štampar in building the World Health Organization, *Croatian medical journal*, 49, 6, 2008, str. 697–708; Stella Fatović-Ferenčić, »Society as an organism? – metaphor as departure point of Andrija Štampar's health ideology, *Croatian medical journal*, 49, 6, 2008, str. 709–719; Stana Vukovac, Milan Bitunjac, Neda Aberle (prir.), *Andrija Štampar. Članci i rasprave 1919–1958., knjiga II*, Vinkovci 2008; Željko Dugac, Marko Pečina (prir. i ur.), *Andrija Štampar. Dnevnik s putovanja 1931.–1938.*, Zagreb 2009; Ivica Balen, Luka Kovačić (ur.), *Andrija Štampar – radovi sa znanstvenih skupova Dani Andrije Štampara u Slavonskom Brodu*, Slavonski Brod–Zagreb 2009; Nada Vraneković, »Andrija Štampar – uz 120 godišnjicu rođenja«, *Farmaceutski tehničar*, 13, 48, 2009, str. 17–19; Nikica Viličić, »Andrija Štampar«, *Sustavi*, 3[i. e. 4], 6, 2010, str. 55–63; Marica Jandrić-Balen, »Fran Gundrum i Andrija Štampar – sličnosti i razlike«, *Analiti Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 28, 2012, str. 93–101; Amir Muzur, »Uloga Andrije Štampara pri osnivanju Medicinskog fakulteta u Rijeci«, *Analiti Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 28, 2012, str. 53–62; Vlatka Dugački, Krešimir Regan, »Socijalne i zdravstvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji za Štamparove profesure i dekanata na Medicinskom fakultetu (s naglaskom na Banovinu Hrvatsku)«, *Studia lexicographica*, 10, 1(8), 2016, str. 37–63; Darija Hofgräff, »Rukopisna ostavština dr. Andrije Štampara. Iz okvira pojedinačnoga u domenu kolektivnoga čuvanja društvenoga sjećanja«, *Studia lexicographica*, 10, 1(8), 2016, str. 79–87; Iva Klobučar Srbić, »Bibliografija radova o Andriji Štamparu i njegovu dobu«, *Studia lexicographica*, 10, 1(8), 2016, str. 111–125; Željko Dugac, »Public health experiences from interwar Croatia (Yugoslavia) and making western medicine in the 1930s China / Javnozdravstvena iskustva iz međuratne Hrvatske (Jugoslavije) i stvaranje zapadne medicine u Kini 1930-ih«, *Acta medico-historica Adriatica*, 16, 1, 2018, str. 75–106; Stella Fatović-Ferenčić, Darija Hofgräff, *Tvoj do vijeka. Pisma Andrije Štampara Desanki Ristović 1924.–1941.*, Zagreb 2018; Igor Salopek, Ervin Jančić (ur.), *Karlovački i riječki znanstveni primosti. 130. obljetnici rođenja Andrije Štampara*, Karlovac 2018; Josip Buljan, »Štamparova ostavština – osvrt na narodno zdravlje i zdravstvo danas«, *Studia lexicographica*, 13, 25, 2019, str. 129–147; Ivica Balen, Marica Jandrić-Balen (prir.), *Hrvatski velikan Andrija Štampar*, Vinkovci 2019; Željko Dugac, *Andrija Štampar – slike velikih formata*, Zagreb–Velika Gorica 2022; Koraljka Zdunić, Alma Šimunec-Jović, *Andrija Štampar*, Zagreb 2023.

gova djelovanja u navedenome razdoblju u kontekstu ključnoga formativnog iskustva koje je oblikovalo njegove koncepcije i poglede na organizaciju, ustroj i djelovanje javnoga zdravstva,² ali i u kontekstu općih ratnih zbivanja i pošasti koje su harale prvenstveno u Austro-Ugarskoj Monarhiji u istraživanom razdoblju. Stoga je namjera ovoga rada prikazati kako je Štampar svojim brzim i stručnim djelovanjem, savjesnim postupanjem u javnom i općem interesu, potkrijepljeno primjerima iz 1915–17., uspio u svojim nastojanjima da suzbije zarazne bolesti epidemijskoga karaktera. Pri istraživanju korištena je arhivska građa pohranjena u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, među ostalim građa obiteljskoga fonda Andrije Štampara, kao i onodobne i recentne periodičke publikacije i literatura, među kojima su i Štamparovi članci, koji su poslužili za rekonstruiranje političkoga duha i vremena, želeći na taj način dobiti zaokruženu cjelinu njegova djelovanja u istraživanom razdoblju.

2. Djelovanje dr. Andrije Štampara na suzbijanju zaraznih bolesti neposredno pred izbijanje Prvoga svjetskog rata

Prije izbijanja Prvoga svjetskog rata, od 1. I. 1912. do 8. VIII. 1913., Andrija Štampar radio je kao »sekundarni liječnik kod gradske javne bolnice u Karlovcu«.³ Ovaj posao obavljao je na osnovi Dekreta Poglavarstva slobodnog i kraljevskog grada Karlovca od 27. II. 1912. kojim mu se određuje godišnja plaća u iznosu od 1600 kruna, zajedno sa »stanom u naravi u ovogradske bolnici«.⁴ Osim rada u bolnici, bio je aktivan u javnom životu grada, držeći predavanja o sušici, socijalnoj higijeni i borbi protiv alkoholizma,⁵ objavljujući u lokalnim novinama⁶ te osnivajući Klub apstinenata od alkohola.⁷ U tom je razdoblju u *Liječničkom vjesniku* objavio članak *Naše narodno zdravlje*, u kojem navodi kako je hrvatsko narodno zdravlje »slabo i jadno. Prema tome nameće se u narodnom radu jedna velika, važna, a teška zadaća: brinuti se narodnim zdravljem i čuvati ga u svemu. Što je narod koji zdraviji to je i napredniji, jači i odlučniji, a u borbi života sigurniji. U novije doba imaju i liječnici dvojaku dužnost: brinuti se zdravljem pojedinaca i cijeloga naroda. [...] Trebalo bi i kod samih liječnika

² Iznimku čine Dragoljub Kocić, »Andrija Štampar upravitelj ratne bolnice Crvenoga križa u Novoj Gradiški za vrijeme Prvog svjetskog rata«, *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška*, 7, 2006(i. e. 2007), str. 79–90. i Iva Salopek Bogavčić, »Prilog proučavanju početaka medicine narodnog zdravlja od 1912. do 1919. s naglaskom na djelovanje Andrije Štampara«, *Acta medico-historica Adriatica*, 20, 1, 2022, 51–82, čiji su radovi neizostavan izvor pri istraživanju.

³ Hrvatski državni arhiv (dalje HR-HDA)-831, Štampar Andrija, kut. 1, Obavijest od 24. XII. 1913. o primitku Andrije Štampara u mirovinsku zakladu broj 21618-1913, str. 1.

⁴ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Dekret broj 17657-1911 od 27. II. 1912.

⁵ Andrija Štampar, *Je li alkohol hrani?*, Karlovac 1912.

⁶ Isti, »Zaštita radničkog zdravlja«, *Slobodna riječ*, 5, 28, 1912, str. 4; Isti, »Zaštita dojenčadi«, *Ibid.*, 11, 177, 1912, str. 2; Isti, »Kako naš narod živi i umire«, *Ibid.*, 11, 210, 1912, str. 1.

⁷ I. Balen, M. Jandrić-Balen (prir.), *Hrvatski velikan Andrija Štampar*, str. 17.

probuditi novi duh i život, tako da oni postanu važan dio u narodnom poslu. [...] Liječnici su svakako pri narodnom zdravlju važan faktor. Oni mogu da ravnaju zdravstvenom politikom, a što je najglavnije: svojim osobnim pregnućem mogu u socijalnom radu da budu ponajglavniji. Mi trebamo ne samo liječnika, koji će biti radi liječenja bolesnih ljudi razdijeljeni po našoj domovini, nego nama treba odgojitelja i učitelja narodnih, koji će dizati njegovo zdravlje, koji će poučavati naše najšire slojeve živom riječi o zdravlju i bolesti».⁸

Prema zdravstvenim zakonima iz 1894. i 1906. osnovane su samostalne i uzadružene zdravstvene općine.⁹ Samostalne prema broju stanovnika i poreznoj snazi mogu zaposliti posebnoga liječnika, dok se uzadružene sastoje od više upravnih općina s jednim sjedištem liječnika, zaposlenim u svojstvu općinskoga liječnika. Prema popisu iz 1907., u cijeloj je Hrvatskoj bilo 198 zdravstvenih općina (22 samostalne zdravstvene općine i 176 uzadruženih).¹⁰ »Sela nemaju kod nas liječnika. Žalosna pojava, koja se jako osvećuje na narodnom zdravlju. Seosko stanovništvo već po svojoj

⁸ Andrija Štampar, »Naše narodno zdravlje«, *Liječnički vjesnik*, 35, 1, 1913, str. 14–18.

⁹ »Do nove reorganizacije zdravstva dolazi Zakonom od 24. siječnja 1894. o uređenju zdravstvene službe u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, kojim je javna zdravstvena služba proširena i na općine, slijedom čega su kao zdravstveno-upravne oblasti sa zadaćom provođenja zdravstvenih propisa u opsegu njihova teritorijalnog djelokruga određene županijska oblast, kotarska oblast, gradsko poglavarstvo te zdravstvena općina. Pri tome je svaka oblast imala svoja stručna tijela. Na razini županija djelovao je županijski zdravstveni odbor kao savjetodavno tijelo te županijski fizik, tj. liječnik kao stručni izvijestitelj po pitanju zdravstva koji je, među ostalim, nadzirao rad primalja na području svoje županije, poduzimao mjere radi sprečavanja nadriprimaljstva te brinuo o tome da se primalje s njegova područja redovito podvrgavaju stručnoj provjeri znanja. U kotarevima nije postojao savjetodavni zdravstveni odbor, ali je kao stručni izvijestitelj djelovao kotarski liječnik. Gradovi su, ovisno o svojoj veličini, imali gradske liječnike s teritorijalnom nadležnošću, a jedan od njih djelovao je kao gradski fizik, koji je, uz gradski zdravstveni odbor, bio stručno tijelo na razini grada. Svaki je grad morao imati i gradsku primalju, odnosno više njih, ovisno o broju stanovnika. Najniža organizacijska jedinica u pogledu zdravstva bila je zdravstvena općina. Nove zdravstvene općine ustrojene su reorganizacijom postojećih upravnih općina na samostalne zdravstvene općine i uzadružene zdravstvene općine. Samostalna zdravstvena općina obuhvaćala je područje jedne upravne općine, ukoliko je ta općina o tome samostalno donijela odluku te ukoliko je imala financijskih sredstava kojima je mogla ispunjavati obveze takva ustroja. Uzadružene zdravstvene općine obuhvaćale su više upravnih općina, pri čemu je razlog njihova povezivanja većinom bio financijske prirode. Stoga su prevladavale uzadružene općine, njih 216 (sastojale su se od 516 upravnih općina), u odnosu na svega 34 samostalne zdravstvene općine. [...] Dopunu uređenja zdravstva predstavljao je Zakon o zdravstvu iz 1906. kojim nije mijenjana organizacija zdravstvene službe, no ipak je unio određene novosti. Tako je prvi put zakonom uređena preventivna zdravstvena zaštita koja je omogućila kasnije osnivanje higijenskih zavoda, Škole narodnoga zdravlja te domova narodnoga zdravlja. Posebna je briga posvećena očuvanju zdravlja djece i školske mladeži, a nekoliko se odredbi zakona odnosi i na primaljstvo. U Hrvatskoj se tako primaljstvom smjela baviti samo ona žena koja je stekla diplomu primaljskoga učilišta u Zagrebu ili nekoga ugarskoga primaljskog učilišta, odnosno žena koja je stekla diplomu primaljskoga učilišta koje priznaje Zemaljska vlada. Zakonom je ujedno bilo zabranjeno nadriprimaljstvo.«, Vlatka Dugački, Krešimir Regan, »Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru«, *Studia lexicographica*, 13, 25, 2019, str. 35–74.

¹⁰ Od 176 uzadruženih zdravstvenih općina, njih 60 nije imalo stalno namještenoga liječnika. Andrija Štampar, »Naše narodno zdravlje«, *Liječnički vjesnik*, 35, 1, 1913, str. 14–18.

prirodi nije sklonu zdravstvenim zahtjevima, a kako je tek tamo gdje uopće nema liječnika. Uz ovakove prilike ne može u narodnom zdravlju biti u narodnom zdravlju nikakvog napredovanja, nego samo nazadovanje.«¹¹

Dekretom velikoga župana Požeške županije Piškorića od 9. V. 1913., Štampar je imenovan »definitivnim općinskim liečnikom samostalne općine Nova Gradiška sa sjedištem u Novoj Gradiški«. Određena su mu primanja u iznosu od 1600 kruna plaće i 300 kruna stanarine te na ime pristojbe 100 kruna u razdoblju od pet godina nakon polaganja službene liječničke prisage.¹² Dana 15. VIII. 1913. nastavio je u Novoj Gradiški obavljati liječničku praksu.¹³

Krajem rujna 1913. godine u Davoru je izbila pošast kolere. O tome svjedoči *Izvjješće o uredovanju u Davoru radi kolere* od 4. X. 1913., upućeno Kraljevskoj kotarskoj oblasti u Novoj Gradiški. Izvještaj je sačuvan u Hrvatskom državnom arhivu pod brojem 16.947/1913, napisan je strojopisom i čuva se u kutiji I obiteljskoga fonda Štampar Andrija. Sastoji se od osam stranica. Na prve tri stranice Štampar elaborira činjenice navedene u *Izvjješću o uredovanju u Davoru* od 4. listopada 1913. U ovome dijelu komentira slučajeve Lovre Gomerčića i Kate Dević.

Prema *Izvjješću*, Štampar je 3. X. u 8 sati ujutro stigao u Davor u ured općinskoga poglavarstva u Davoru iz kojega se, u pratnji dr. Mavre Geigera, uputio u obilazak kuće oboljeloga Lovre Gomerčića. U kući su s bolesnikom živjeli njegova supruga, sin i snaha. »Posebno u sobi odjeljen leži na krevetu Lovro Gomerčić, star 65 god. Slab, upala lica, bilo mu je jedva zametljivo; na pritisak po trbuhu jako je osjetljiv, a i sam se tuži na bol u trbuhu. Jedva govori, a njegovi ukućani navadaju sljedeće: Oboljeli je obolio u noći od 2. na 3. o. mj. Na bljuvanju, s kojim su bili spojeni žestoki grčevi u listovima; ujedno je dobio jaki proljev, koji je bio posve tekuć i sličan vodi od pirinča. Danas je bljuvanje prestalo, proljev neprestano traje, samo se u toliko promijenilo, što je postao gušći. Isto tako su prestali i grčevi u listovima.«¹⁴ Nakon pregleda kuće Lovre Gomerčića, pregledana je i druga kuća u kojoj je živjela Kata Dević, za koju je dokazano da je oboljela od kolere. »Kata Dević je srednje čvrste tjelesne konstrukcije, no sada je dosta slaba i iznemogla. Njezin puls je posve slab. Ona je obolila 28. prošlog mjeseca, imala je sve znakove kolere, a u njezinim dejektima nadjeni su Vibroni kolere. S njome u kući stanuje njezin muž, koji je boležljiv čitavoga ljeta te se tuži na boli u želudcu i crijevima. Dna 27/9 u veče umrlo je njihovo dijete navodno nakon bolesti od 10 dana. I ono je imalo jaki proljev i bljuvalo je. Bilo je staro 4 godne i muško. Po navodu obć. liečnika to je djete umrlo od običnog

¹¹ A. Štampar, »Naše narodno zdravlje«, str. 14–18.

¹² HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Dekret broj 106-1913 od 9. V. 1913.

¹³ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Opis života dr. Andrije Štampara.

¹⁴ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, *Izvjješće o uredovanju u Davoru radi kolere* od 4. X. 1913, str. 1–3.

kathara no on ga nije posjećivao, jer nije bio pozvan.«¹⁵ Općinski liječnik tvrdio je »da je već treći mjesec na svojem mjestu, a nije primio niti filira plaće.«¹⁶

Iz navedenoga primjera, iako se radilo o pojedinačnim slučajevima oboljenja, vidljivo je kako je izostanak pravodobne prevencije i redovite liječničke skrbi, s obzirom na to da liječnik nije imao saznanja o pojavi bolesti, imao kardinalne posljedice po oboljelu: smrt djeteta i pogoršanje njezina stanja gotovo do smrti.

S obzirom na to da su Kata Dević i njezin muž pili vodu iz Save, a ni s kim nisu dolazili u kontakt, Štampar je napunio steriliziranu posudu kapaciteta 1 litre savskom vodom, odakle se vodom opskrbljuju stanovnici Davora, kako bi ju poslao na analizu u Kraljevski zemaljski bakteriološki zavod u Zagrebu.¹⁷ U nastavku *Izvjješća* opisao je koje je preventivne mjere uveo u svrhu sprečavanja širenja zaraze: »Kuća oboljeloga Lovre Gomerčića imade se staviti pod najstrožiju stražu, a njegove izmetine imaju se posebice raskuživati sa živim karbolom i duboko u zemlju zakapati. Nitko od njegovih ukućana ne smije izlaziti iz kuće, niti s kim dolaziti u doticaj. Ako bi im ponestalo hrane to se obć. poglavarstvo mora pobrinuti za hranu, te po pazitelju davati, a posudje koje se rabi izkuhavati. Sve te mjere imaju se držati, dok ne dodje nalaz o izstraživanju njegovih dejekata. Kata Dević i njezin muž imaju se pod najstrožiju stražu staviti dok da s nikim u doticaj ne dodju; njezine izmetine imadu se bezuvjetno sa živim karbolom razkužiti i duboko u zemlju zakapati. Za dva dana dakle peti dan nakon oporavljenja imadu se njezina dejekta propisanim putem zemaljskom bakteriološkom zavodu na izstraživanje poslati, da se vidi nema li ona u sebi još klica od kolere. Isto tako za svaku sigurnost valja poslati dejekta od njezinoga muža, da se ustanovi, nije li on kliconoša. Glede dejekata kod Gomerčića i njegovih ukućana vrijedi isto ako se i kod njega bakteriološki ustanovi kolera. Ma da se radi o pojedinačnom slučaju kolere, ipak se određuje do opoziva sljedeće zdravstveno redarstvene mjere: Promet sa Bosnom obustavlja se a isto tako promet Savom. Izlazak iz Davora i u Davor dozvoljava se samo službenim osobama i za najnužnije slučajeve. U tu svrhu imadu se na glavnu cestu i na poljske izlaze staviti pouzdane straže. Pouke o koleri moraju se razdijeliti i sutra kod proglašenja narodu pročitati. [...] Kad se sve priredi određuje se izkuhavanje vode, koja će se onda pučanstvu dijeliti.«¹⁸

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., str. 2; »Godine 1907. Ljudevit Gutschy osniva u Zagrebu privatni bakteriološki laboratorij, koji je 1913. bio podržavljen pod imenom Zemaljski bakteriološki i higijenski zavod, u kojem Gutschy, osim dijagnostičkih postupaka, proizvodi cjepiva protiv tifusa, dizenterije i kolere, a 1919. osniva i prvi Pasteurov zavod u Hrvatskoj«, V. Dugački, K. Regan, »Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru«, str. 53–54.

¹⁸ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, *Izvjěstaj o uredovanju u Davoru radi kolere* od 4. X. 1913, str. 3.

Krajem 1913. godine u selu Mačkovci u sastavu općine Nova Gradiška izbila je epidemija kolere. »Tada je došla do izražaja Štamparova sposobnost i energičnost. U kratkom je roku proveo mjere koje su zaustavile širenje bolesti.«¹⁹

3. Pojava zaraznih bolesti u Prvom svjetskom ratu 1914. godine

Na samome početku Prvoga svjetskog rata u drugoj polovici rujna 1914. na Istočnom bojištu²⁰ izbila je epidemija kolere. Zbog nehigijenskih uvjeta na bojišnicama, gdje je na relativno malom prostoru bio okupljen velik broj ljudi i životinja, izbile su kolera i dizenterija u austrougarskoj vojsci. Slijedila je masovna pojava navedenih zaraznih bolesti u pozadini bojišnica, na različitim područjima Austro-Ugarske, tako i na području Trojedne Kraljevine.

Austrougarska je vojska na Istočnom bojištu tada brojila 925 000 vojnika i časnika u borbenim sastavima, dok je ukupan broj s postrojbama podrške te garnizonima u tvrđavama Krakov i Przemyśl i utvrdama po Galiciji iznosio 1 425 000 austrougarskih časnika i vojnika.²¹ Ovakva masovnost u nehigijenskim uvjetima predstavljala je pogodno tlo za pojavu, razvoj i brzo širenje zaraznih bolesti.

Kolerom je bila zahvaćena velika većina austrougarske vojske, no posebno je stradao budimpeštanski IV. vojni zbor,²² u kojem su se nalazili brojni hrvatski vojnici i časnici s područja povijesnih hrvatskih zemalja i Bosne i Hercegovine. Zapovjedništvo zbora, odmah po uočavanju bolesti, izdalo je zapovijed za obaveznim cijepljenjem.²³ Prvo su se trebali cijepiti časnici, a potom vojnici prema divizijama i zborovi-

¹⁹ I. Balen, M. Jandrić-Balen, *Hrvatski velikan Andrija Štampar*, 24. Usp. Jacques Fischer, »O dijagnozi azijske kolere«, *Liječnički vjesnik*, 35, 10, 1913, str. 473–474.

²⁰ Na Istočnom su se bojištu sukobile vojske Centralnih sila, Njemačke i Austro-Ugarske Monarhije, s vojskama Ruskoga Carstva. Od kolovoza 1916. na strani Rusije borila se i Rumunjska. Ratne operacije trajale su od kolovoza 1914. do sklapanja primirja u Brest-Litovsku 25. XII. 1917. te bile nakratko obnovljene u veljači 1918. do sklapanja konačnog mira u Brest-Litovsku između Centralnih sila i boljševičke Rusije 8. III. 1918.

²¹ Filip Katanić, *Galicija 1914. Pravi rat, Hrvati i sudbonosna bitka Austro-Ugarske*, Zagreb 2020, str. 107.

²² Vojno-teritorijalnim ustrojem austrougarska vojska je od 1910. do 1918. bila podijeljena na 16 zbornih područja s kojih su se popunjavale postrojbe. U slučaju rata ta su područja operativno bili vojni zborovi. Na području Banske Hrvatske i Slavonije je bio XIII. vojni zbor sa sjedištem u Zagrebu. Hrvati s područja Istre služili su u sklopu III. vojnog zbora sa sjedištem u Grazu, a Dalmacije, Hercegovine, Dubrovnika i Boke kotorske u sklopu XVI. vojnog zbora sa sjedištem u Dubrovniku. Bilo je i pojedinih iznimaka, poput karlovačke 96. pješačke pukovnije koja je spadala u sastav IV. vojnoga zbora sa sjedištem u Budimpešti.

²³ »Nije potreba, da se širim o opasnostima kolerine epidemije u ratno doba, jer su odveć dobro poznate žrtve ljudskih života, koje je uništila kolera.« Stanislav Vomela, »Zaštitno cijepljene protiv trbušnog tifusa i azijske kolere«, *Liječnički vjesnik*, 36, 2, 1914, str. 571–581; »Ratna medicina. Wasserman:

ma svih austrougarskih vojski u Galiciji.²⁴ Procijenjeno je kako je minimalno potrebno dva tjedna kako bi se milijunska austrougarska vojska u Galiciji potpuno procijepila i očistila od pošasti.

Bolest se pojavila u najnepovoljnijem trenutku za austrougarsku vojsku. Galicijska je bitka bila izgubljena, a austrougarske su vojske u Galiciji bile u povlačenju prema unutrašnjosti Monarhije i pripremale se za obranu od ruske invazije.²⁵ Međutim, zbog bolesti i djelovanja cjepiva protiv kolere, časnici i vojnici nisu imali dovoljno fizičke snage kako bi se borili pa je i oporavak procijenjen na iduća dva tjedna. Operativno je time nastao velik problem za austrougarski vojni vrh kako dalje nastaviti rat. Kako se epidemiološka situacija pogoršavala iz dana u dan sa sve većim brojem prijavljenih slučajeva zaraze, bilo je nužno provesti hitne mjere ne samo po pitanju daljnjega suzbijanja zaraze, već i vraćanja borbene sposobnosti vojske.

Zapovjednik 2. austrougarske vojske general Eduard von Böhm-Ermolli odbio je cijepljenje kao i mnogi drugi časnici pa se pronašlo rješenje da vlakovi zaražene odvoze u bolnice u pozadini. Osim navedenoga, ubrzo su u barakama za zaražene osnovane karantene kako bi se oslabilo ili barem suzbilo proširenje kolere izolacijom zaraženih, upravo na način kako je to godinu dana ranije u Davoru opisao Štampar. U Mezölaborcu u Gornjoj Ugarskoj (Felvidék)²⁶ osnovana je prva zarazna bolnica za oboljele od kolere i ostalih zaraznih bolesti. Međutim, kapacitet prijemnih kreveta za zaražene bio je puno manji od stvarnih slučajeva oboljenja te time problem nije bio riješen. Uz manjak bolničkoga smještaja i pravilne liječničke skrbi za zaražene, u vlakovima je, zbog nehigijenskih uvjeta, već na putu u bolnicu umiralo 10% zaraženih. Gusto stisnuti vojnici prevozili su se i stotinu kilometara u pozadinu, a otvorena vrata željezničkih vagona, što je služilo kao svojevrsna mjera prozračivanja, nisu bila dovoljna jer nije bilo raskuživanja niti destilirane vode. Mrtva tijela austrougarskih

Spriječavanje zaraza u ratu«, *Liječnički vjesnik*, 36, 12, 1914, str. 588–591; »(vakcina protukoleroва) proizvadjа se u odjelu tvornice Medica u Pragu, pod nadzorom prf. Honla, te se bitno razlikuje od vakcine iz drugih tvornica. Reaktivne su cjelokupne i lokalne primjene znatno umjerenije a imunitet je daleko veći. Služi k profilaktičkome cijepljenju protiv kolere.« Dr. Chulek, »Choleracid«, *Liječnički vjesnik*, 36, 12, 1914, str. 600,

²⁴ U Galiciji su se tada nalazile četiri austrougarske vojske: 1., 2., 3. i 4. austrougarska vojska.

²⁵ Galicijska bitka 1914. godine je bila serija od pet velikih bitaka u Ruskoj Poljskoj i nekadašnjoj austrijskoj Galiciji tijekom kolovoza i rujna 1914. godine između ruske carske vojske i austrougarske vojske. Bitka je trajala od 15. VIII. do 26. IX. 1914. godine i završila porazom austrougarske vojske koja je pritom izgubila 425 000 časnika i vojnika, velik broj materijala i opreme te bila prisiljena povući se iz Galicije koju je okupirala ruska carska vojska. Ruska okupacija Galicije je završila u ljeto 1915. godine dok su se borbe u istočnoj Galiciji nastavile sve do 1918. godine. Iako su ruski gubitci u Galicijskoj bitki iznosili 250 000 časnika i vojnika, u ruskoj carskoj vojsci nije bila zabilježena pojava kolere.

²⁶ Današnji grad Medzilaborce na istoku Slovačke uz Poljsku granicu.

časnika i vojnika stizala je na željezničke stanice blizu prihvatnih bolnica i karantena, a zdravstvenom je osoblju preostajalo samo odijeliti mrtve od živih.²⁷

U budimpeštanskom IV. zboru u sastavu 2. austrougarske vojske zabilježeno je više od 2000 slučajeva bolesti. Smrtnost je bila velika. U prvome je valu do 24. IX. 1914. godine više od 1400 vojnika toga zbora umrlo od kolere.²⁸ Nakon 24. IX., u drugom valu zaraze do 10. X. 1914., broj žrtava od kolere se udvostručio. Kako je nastupila jesen i vrijeme postalo hladnije, vojnici koji nisu imali zimsku opremu, pogotovo na Karpatima na koje se povukao dio austrougarske vojske, dodatno su obolijevali, što je utjecalo na pad imuniteta i razvoj novih bolesti koje su dovodile do smrtnih slučajeva. Ljudi su umirali ili od kolere ili se smrzavali tijekom noćnih straža, pisao je Octavian Taslauanu, rumunjski vojnik u austrougarskoj vojsci 1914. godine.²⁹

O masovnosti kolere u tome razdoblju pisao je i austrougarski poručnik hrvatskoga podrijetla Lothar Rendulić. »Jednoga dana vozio sam se s brigadnim generalom ulicom kojom je pukovnija marširala ispred nas, kad smo vidjeli nekoliko naših vojnika kako leže pogrbljeni s obje strane ulice. Za njih se brinuo liječnik, kojeg im je dodijelila pukovnija i nekoliko bolničara. Bili su prve žrtve epidemije kolere. Ubrzo smo vidjeli novu skupinu bolesnih ljudi. Dugo je to trajalo. Bilo je depresivno što nismo mogli pomoći. Mogao sam samo poslati policajca natrag u najbližu telefonsku stanicu da situaciju javi odjelu. Međutim, već je to bilo evidentirano pa su liječnici i medicinska vozila bili na putu. U sljedećih nekoliko dana bilo je više bolesnih ljudi, uključujući dva viša časnika. Tada je sve cijepljeno serumom koji je ubrzo stigao u velikim količinama u vojsku. Liječnici su radili danonoćno. Ubrzo nakon toga dogodila se neobična stvar: epidemija je jednim potezom zamrla. Osjećao sam jezičnost epidemije, posebno u skupinama postrojbi u kojima vojnici žive u uskim vojarinama i u stalnom međusobnom kontaktu u privremenim smještajima, u močvarama i u rovovima.«³⁰

Potkraj rujna mnoge su austrougarske postrojbe prijavljivale stotinu slučajeva kolere dnevno, a druge čak i tisuće od čega su velika većina bili smrtni slučajevi. Uz borbene gubitke, ovi su gubici od bolesti i epidemija bili samo početak patnji i stradanja vojnika na Istočnome bojištu u Prvome svjetskom ratu. Prema raspoloživim podatcima iz arhivskih izvora, u postrojbama u kojima su služili Hrvati navodi se da su u petrovaradinskoj 70. pješačkoj pukovnici dva vojnika umrla od meningiti-

²⁷ Manfred Rauchensteiner, *Prvi svjetski rat i kraj Habsburške Monarhije*, Zagreb 2019, str. 227.

²⁸ Prit Buttar, *Collision of Empires. The War on the Eastern Front in 1914*, Oxford 2014, str. 321.

²⁹ Octavian Taslauanu, *With Austrian Army in Galicia, With Austrian Army in Galicia*, London 1918, str. 95.

³⁰ Lothar Rendulić, *Soldat in Stürzenden Reichen*, München 1965, str. 77.

sa, šest od tuberkuloze, 24 od kolere, tri od tifusa i jedan od upale pluća. Ukupno 36 vojnika.³¹

U karlovačkoj 96. pješačkoj pukovniji umrlo je pet vojnika; jedan od tifusa, jedan od tuberkuloze, a tri od upale pluća.³² Od različitih je bolesti umrlo 24 vojnika zagrebačkih lakih strijelaca u 31. poljsko-lovačkoj bojni: od toga njih čak 20 od kolere, jedan od tuberkuloze i jedan od upale pluća.³³ Hrvatski časnik austrougarske vojske Pero Blašković naveo je da je u njegovoj 31. pješačkoj diviziji bilo više od 1500 mrtvih od kolere.³⁴

Konjaničke postrojbe također nisu bile pošteđene bolesti. U 5. ulanskoj konjaničkoj pukovniji, čiji su konjanički sastav većinom činili hrvatski konjanici s područja Kraljevine Hrvatske i Slavonije, ukupno je od bolesti umrlo 14 konjanika. Od toga deset od kolere, dva od tifusa i dva od upale pluća.³⁵ U 12. ulanskoj konjaničkoj pukovniji, u kojoj su također služili hrvatski konjanici, ukupno je njih deset umrlo od različitih bolesti tijekom druge polovice rujna 1914. godine. Prema *Matičnoj knjizi umrlih vojnih osoba* iz 12. ulanske konjaničke pukovnije jedan je vojnik umro od tifusa, jedan od tuberkuloze, jedan od upale pluća, a njih sedam od kolere.³⁶

Sveukupno je od kolere austrougarskoj vojsci od polovice rujna do početka studenoga 1914. umrlo 35 000 časnika i vojnika. Širenje kolere poprimilo je neočekivane razmjere jer je problem sprečavanja i liječenja bolesti bio velik. Čitave su divizije (postrojbe sa 20 000 vojnika i časnika, op. a.) bile zaražene te je primjerice cijela 43. Landwehr divizija (austrijsko domobranstvo, op. a.) morala provesti tjedan dana u karanteni, što je značilo da je trebalo organizirati smještaj i njegu za 20 000 ljudi, kao i osigurati njihovu izolaciju. Doista se krajem rujna carska i kraljevska vojska u Galiciji pretvorila u »vojsku skeleta« i bilo je upitno kako će Austro-Ugarska Monarhija nastaviti rat. Blašković je zapisao: »Da se menaža [vojnička prehrana, op. a.] uredno izdavala i da se trupe nisu dnevno prije zore alarmirale, te satovima stajale po cesta-

³¹ HR-HDA-1448, Zbirka Matičnih knjiga, M-474, 70. pješačka pukovnija, Matična knjiga vojnih osoba umrlih 1914-1916.

³² HR-HDA-1448, Zbirka Matičnih knjiga, M-482, 96. pješačka pukovnija, Matična knjiga vojnih osoba umrlih 1896-1915.

³³ HR-HDA-1448, Zbirka Matičnih knjiga, M-488, 31. poljsko-lovački bataljun, Matična knjiga umrlih 1873-1916.

³⁴ Pero Blašković, *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*, Strmec Samoborski, Fortuna, 2014, str. 117.

³⁵ HR-HDA-1448, Zbirka Matičnih knjiga, M-485, 5. ulanska pukovnija, Matična knjiga vojnih osoba umrlih 1902-1918.

³⁶ HR-HDA-1448, Zbirka Matičnih knjiga, M-487, 12. ulanska pukovnija, Matična knjiga vojnih osoba umrlih 1884-1919.

ma u kiši i blatu, nego da su se što izdašnije odmarale, sačuvalo bi se mnogo dragocjenog zdravlja».³⁷

Gubitci bi bili još veći da austrougarski vojni liječnici nisu provodili mjere preventivnoga cijepljenja te sterilizaciju odjeće i opreme oboljelih.³⁸ Iz Rendulićeva je zapisa vidljivo da je cjepivom uspješno i relativno brzo suzbijena epidemija kolere u austrougarskoj vojsci, odnosno da je napredak medicine omogućio austrougarskoj vojsci 1914. da ne doživi istu sudbinu kao i Napoleonova *Grande Armée*.³⁹ Da nije postojalo cjepivo, pitanje je kako bi se suzbila epidemija i koliki bi u konačnici bio broj mrtvih. Moderni lijekovi bili su moćno sredstvo protiv bolesti koje su stoljećima desetkovale vojske na svjetskim bojišnicama.⁴⁰

Kolera je bila zadnja pošast u nizu nesretnih događaja koje su zadesile austrougarsku vojsku na početku Prvoga svjetskog rata – porazi na bojišnicama, bolesti i (politički) gubitak prestiža na međunarodnoj pozornici.

Ubrzo nakon pojave epidemije na Istočnome bojištu uslijedila je i masovna pojava zaraznih bolesti među civilnim stanovništvom u različitim krajevima Austro-Ugarske Monarhije. Na području Trojedne Kraljevine tijekom cijeloga Prvoga svjetskog rata trajala je borba s epidemijama zaraznih bolesti, u kojoj je aktivno sudjelovao Andrija Štampar.

4. Djelovanje Andrije Štampara na suzbijanju zaraznih bolesti tijekom Prvoga svjetskog rata

Na suzbijanju zaraznih bolesti tijekom Prvoga svjetskog rata Andrija Štampar je djelovao kao općinski liječnik u Novoj Gradiški do srpnja 1916., kada je mobiliziran u 27. domobransku pješačku pukovniju sa sjedištem u Sisku, u kojoj je službovao do 5. XI. 1918.⁴¹ Nakon otpusta dr. Mavra Geigera iz službe uzadružene zdravstvene

³⁷ Pero Blašković, *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*, str. 117.

³⁸ Edmund Glaise-Horstenau (ur.), Stan Hanna (prev.), *Austria-Hungary's Last War, 1914-1918. Vol 1 (1914). Outbreak of War to the Outcome of the Battle of Limanowa-Lapanov*, Vienna 1930, str. 401.

³⁹ Od antičkoga doba pa sve do kasnoga XIX. st., kada je razvoj medicine omogućio pronalazak cjepiva protiv mnogobrojnih zaraznih bolesti, kolera, kuga i druge zarazne bolesti su desetkovale vojske. Napoleonova Velika (*Grande Armée*) vojska s kojom se 1812. uputio u pohod na Rusiju od tifusa, kolere, upale pluća i drugih zaraznih bolesti izgubila je 39% svojega sastava. Od 650 000 časnika i vojnika koliko je toga ljeta krenulo na Rusiju, do prosinca iste godine bez borbe je preminulo oko 250 000 osoba isključivo od bolesti. Usp. Jelena Barišić, »Utjecaj bolesti na povijest - primjer epidemija«, *Journal of applied health sciences*, 5, 2, 2019, str. 225–236.

⁴⁰ Usp. Kosta Todorović, »kolera«, *Medicinska enciklopedija*, 5. Zagreb 1961, str. 669–678.

⁴¹ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Uredovna svjedodžba. Temeljem Zakona ob ustroju županija i uređenju uprave u župajah i kotarih iz 1886. Kraljevina Hrvatska i Slavonija podijeljena je na

općine Nova Kapela i Orubica jer »vodjenje zdravstvenih agenda u istima kr. kotarski liječnik prema vlastitoj izjavi nije sposoban da sam svladava«, 3. XI. 1915. navedene su zdravstvene općine privremeno dodijeljene Štamparu, za što je, uz dužnost općinskoga liječnika u Novoj Gradiški, od 1. XI. 1915. dobivao nagradu od 100 kruna mjesečno.⁴²

U trenutku izbijanja Prvoga svjetskog rata Crveni križ u Hrvatskoj imao je pedeset podružnica,⁴³ a poseban značaj dobiva i temeljem carske odluke kojom se skrb za ranjene i bolesne vojnike prenosi isključivo na nadležnost Crvenoga križa. Ubrzo se diljem Austro-Ugarske Monarhije, time i na području Trojedne Kraljevine, osniva 35 ratnih vojnih bolnica Crvenoga križa za pozadinski smještaj ranjenika.⁴⁴ Dana 30. IX. 1914. osnovana je bolnica Crvenoga križa u Novoj Gradiški, čijim je ravnateljem imenovan Štampar,⁴⁵ istodobno obavljajući svoje ranije liječničke poslove.⁴⁶ Odbio je dodatni honorar za taj posao, napominjući da svoju nagradu od Vojne uprave daje u dobrotvorne svrhe za Novu Gradišku.⁴⁷

Iako je podružnica Crvenoga križa u Novoj Gradiški izbijanjem Prvoga svjetskog rata uredila tamošnju bolnicu, dodatno je proširivši s 300 kreveta, za što je uloženo »najmanje 30.000 kruna. Ako se uzme u obzir, da Nova Gradiška broji 4000

8 županija. Požeška župania sa sjedištem u Požegi i s gradom Požegom i Brodom obuhvaćala je pakračku podžupaniju, požešku podžupaniju, gradiško okružje, garčinski kotar broskog okružja te općine Jasenovac i Krapje. Obuhvaćala je 4376 km² s 236 690 stanovnika prema Popisu stanovništva iz 1910, dok je prema posljednjem predratnom popisu stanovništva iz 1910. Kraljevina Hrvatska i Slavonija imala 2 602 544 stanovnika. Takav županijski ustroj bio je na snazi do 1918. Franko Mirošević (ur.), *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, Školska knjiga, 1996, str. 101–102, 111.

⁴² HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Dr. Andrija Štampar podijeljenje zdravstvenih agenda u Novoj Kapeli i Orubici od 3. XI. 1915.

⁴³ Društvo Crvenoga križa Kraljevine Hrvatske i Slavonije iz Zagreb 1887. osnovalo je podružnicu u Novoj Gradiški. D. Kocić, »Andrija Štampar upravitelj ratne bolnice Crvenoga križa u Novoj Gradiški za vrijeme Prvog svjetskog rata«, str. 79–90.

⁴⁴ Rajko Fureš, »Bolnica Crvenog križa u Krapini tijekom Prvog svjetskog rata od 1914. do 1918.«, *Acta medico-historica Adriatica*, 14, 1, 2016, str. 133–144.

⁴⁵ Prije početka rada, na sjednici Odbora 12. XII. 1914. »umoljava se društveni liječnik dr. Andrija Štampar da preuzme upravu cijele bolnice kao i liječenje ranjenika«. Štampar je izjavio da je »već primio sve ranjenika i da svakoga dana pregledava, operira previja i daje lijekove«. Također je inzistirao da se u bolnici ne odvajaju ratni zarobljenici, već da se tretiraju kao i ostali pacijenti. D. Kocić, »Andrija Štampar upravitelj ratne bolnice Crvenoga križa u Novoj Gradiški za vrijeme Prvog svjetskog rata«, str. 79–90.

⁴⁶ Uprava bolnice prije Božića 1914. predložila je: »Da priuštimo veselje našem revnom liječniku dr. Štamparu odlučismo se nabaviti taj mudri izum rentgenski aparat, a kada naša bolnica prestane raditi, dobro će doći našoj gradskoj bolnici«. Dana 6. I. 1915. donosi se odluka o kupnji rendgena po cijeni od 4974 kruna i 500 kurna za instaliranje. D. Kocić, »Andrija Štampar upravitelj ratne bolnice Crvenoga križa u Novoj Gradiški za vrijeme Prvog svjetskog rata«, str. 79–90.

⁴⁷ I. Balen, M. Jandrić-Balen, *Hrvatski velikan Andrija Štampar*, str. 24.

stanovnika, ona je to vanredan dokaz patriotizma i požrtvanosti ovdašnjeg pučanstva.⁴⁸ Osim niza problema koji su opterećivali i otežavali svakodnevni rad u bolnici, poput nestašice lijekova, nedovoljnoga broja liječnika i medicinskoga osoblja,⁴⁹ pojavili su se i drugi problemi. Izbio je sukob nadležnosti civilnih i vojnih vlasti i miješanje nadležnoga časnika u liječnički posao i vođenje bolnice, o čemu je u obiteljskom fondu Andrije Štampara ostala sačuvana pisana *Predstavka*. U tom izvještaju od 6. IX. 1914. bez naslovljenoga adresata, ali najvjerojatnije namijenjenoga središnjici Crvenoga križa ili Vladi u Zagrebu, Štampar se u ime Odbora podružnice Crvenoga križa u Novoj Gradiški žali na postupanje stanovitoga potpukovnika Peteka, carskoga i kraljevskoga nadzornika područne bolnice u Novoj Gradiški: »Po mijenju ovdašnjega odbora Crvenog križa dužan je nadzorni časnik ne samo da štiti interese vojničke, nego da uvijek i svakom prilikom uvidjajući ratne tegobe i teška vremena živi u skladu i podupire funkcionare Crvenog križa. [...] Nadzorni časnik u našoj bolnici drži da je on komandant bolnice, te da može zapovijedati i civilnim osobama.«⁵⁰

U nastavku *Predstavke* Štampar navodi: »Gosp. Nadzorni časnik ide ako daleko, da se upliće u čisto liječničke stvari; jednom zgodom je društvenog liječnika pozvao na odgovornost zašto nije dao jednom bolesniku lijeka, kao da on može uopće prosuditi, je li tko treba lijeka ili ne. Ne vladajući se prema načelima ispravnog društvenog saobraćaja bez ikakovog razloga rekao je jednom prilikom podpredsjednici društva, da su svi članovi u Crvenom križu predobro plaćeni za svoj posao. Neopravdano i bez ikakovog razloga narušio je sklad u bolnici Crvenog križa nadzorni časnik i neumjesnim načinom, da Crvenom križu šalje dopise službenim putem, ma da se njegova pisarna nalazi tik uz pisarnu Crvenog križa. U tim dopisima rabi nadzorni časnik takove izraze, proti kojih se odbor poslovnice mora odlučno ograditi.«⁵¹ Također je nadležni časnik prigovarao u vezi raspodjele hrane i mjera štednje, izravno se miješajući u vođenje bolničkih poslova i liječničku struku. »Dok je podružnica imala veću zalihu vlastitog novca, davala je hranu svojim bolesnicima kao malo gdje, kad su nastupila teža vremena, a životne namirnice u cijeni poskočile, nije ni ovdašnja podružnica mogla više davati obilnu hranu, nego je, kako je svuda, morala radi teških prilika da štedi. Nadzornom časniku nije bilo pravo to ograničenje hrane;

⁴⁸ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Predstavka Odbora podružnice Crvenoga križa u Novoj Gradiški protiv potpukovnika Peteka od 6. IX. 1914, str. 1.

⁴⁹ Iako je broj članova i dragovoljaca Društva Crvenoga križa je u konačnici narastao na 400, nije bilo stručnoga medicinskog osoblja te je bila nužna edukacija osoblja koje je sudjelovalo u radu bolnice, što je na sebe preuzeo Štampar. D. Kocić, »Andrija Štampar upravitelj ratne bolnice Crvenoga križa u Novoj Gradiški za vrijeme Prvog svjetskog rata«, str. 79–90.

⁵⁰ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Predstavka Odbora podružnice Crvenoga križa u Novoj Gradiški protiv potpukovnika Peteka od 6. IX. 1914, str. 1.

⁵¹ Ibid., str. 2.

jednim upitom na duge bolnice ustanovljeno, da je hrana u našoj bolnici kao i svugdje, dapače i bolja. Gosp. Nadzorni časnik počeo je u zadnje vrijeme stavljati takove prigovore, da je glede hrane jednoga bolesnika izdao za društvenu kuhinju pismenu odredbu, ma da nema na to nikakvog prava prema nama poznatim propisima. Ovdajšnja podružnica drži bolničku kuhinju u vlastitoj režiji i sve se jelo izdaje prema jestveniku propisanom po liječniku, dakle ne može biti razloga stavljati funkcionare Crvenog križa da ne daju hranu, kako mogu.«⁵² K tome, prema pravilima struke, svakoga se dana bolnička hrana pregledavala u onim zavodima koji su imali izravnu opskrbu od vojske kako bi se ustanovilo da nema zaraznih klica. Međutim, nadzorni je časnik svakoga dana osobno pregledavao hranu, čime je pokazao nepovjerenje u rad osoblja podružnice Crvenoga križa. Na kraju *Predstavke* Štampar nije tražio smjenu nadležnoga časnika, već da se »u interesu opće stvari i humanitarne svrhe, zajedničkog djelovanja na dobo naše slavne vojske, uputi gosp. nadzornog časnika, neka bude sklon našem radu i našim plemenitim intencijama.«⁵³

Tijekom rada bolnice Crvenoga križa u Novoj Gradiški liječeno je 2000 ranjenika, od kojih je 857 izliječeno, 181 otpušteno, a 15 preminulo. Bio je samo jedan slučaj zaraze, a ostali su upućivani u druge bolnice i lječilišta, kupke, što je za ratne uvjete izniman uspjeh bolnice, ali i djelovanja Andrije Štampara. Dana 7. VI. 1916. podružnica Crvenoga križa odlikovana je za zasluge, Štampar srebrnom počasnom kolajnom, a 14. XI. iste godine Militärkommando izdala je zahvalnicu s vojne strane za požrtvovano djelovanje liječnika i uspjeh ratne bolnice.⁵⁴ »Zaslugu za nemanje epidemije i Štamparovo bolnicu može se pripisati dr. Štamparu i dr. Mladenoviću jer su oni još 1913. godine uveli praksu BERGMANOVU aspesu uporabu gumenih rukavica.«⁵⁵

O radu na suzbijanju pošasti kolere koja se u rujnu 1915. godine proširila Požeškom županijom ostao je sačuvan izvještaj koji je Štampar sastavio 30. IX. 1915. godine i poslao kraljevskoj kotarskoj oblasti u Novoj Gradiški. Ovo Štamparovo *Izvješće o pošasti kolere u Kotaru novogradiškom* čuva se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu u obiteljskom fondu Štampar Andrija u kutiji 1. Izvještaj je napisan strojopisom na šest stranica. Tematski se sastoji od pet cjelina: *Uzroci pošasti, Opis bolesti, novi tip kolere, Statistički podaci, Liječenje i Preventivne mjere*. U *Izvješću* Štampar navodi da je »pošast kolere bila veoma razgranjena po cijelom kotaru. Vrelo okuženja

⁵² Ibid..

⁵³ Ibid., str. 3.

⁵⁴ D. Kocić, »Andrija Štampar upravitelj ratne bolnice Crvenoga križa u Novoj Gradiški za vrijeme Prvog svjetskog rata«, str. 79–90.

⁵⁵ Ibid.

ovdašnjeg žiteljstva bilo je u Bosni.«⁵⁶ Kolera se prvi put pojavila još u travnju i svibnju 1915. u okolici Banja Luke te se iz Bosne prenijela u selu Bodegraj, koje se nalazi kraj Okučana, i u naselju Gornji Varoš u općini Stara Gradiška. »Zdravstvene prilike zaraženih sela su veoma nepovoljne, naročito opskrba vodom ne odgovara ni najjednostavnijim zahtjevima. Posavska sela nemaju uopće zdenaca, nego uzimaju vodu iz nečistih pritoka Save. [...] Duga mjesta, koja ne-leže uz Savu imaju doduše zdence, ali su ti zdenci većinom neogradjeni, usred nečistih dvorišta, te na taj način izvršeni nečistoći; osim toga zdenci su većinom javni, tako da se posve lako okuže. Zahoda u seoskim stanovima nema a onda nije ni čudo, što se zaražuje cijelo zemljište. [...] Broj pučanstva se u nekim mjestima podvostručio, a stanovi se nijesu nimalo umnožili; uz takove prilike došlo je do prenatrpanosti stanova, tako da je gdje gdje u jednoj sobici bilo smješteno do dvadeset osoba. – O čistoći nije moglo biti ni govora. Hrana žiteljstva je nada sve nedostatna, gotovo uvijek ispod prirodnog zahtjeva. Narod se hrani velikim dijelom samo kukuruznim brašnom.«⁵⁷ Uz navedeno, problem je predstavljalo pomanjkanje liječnika, nespremnost općina na epidemiju, ali i neupućenost lokalnoga stanovništva, kao i pomanjkanje raskužnih sredstava.⁵⁸ Prema Štamparu: »Pošast je bila počela u najsiriromašnijem kraju, trebalo je gušiti odmah u početku, a to se nije moglo radi navedenih razloga provesti onako, kako valja; najdragocjenije vrijeme je prošlo u pripravama u nabavljanju raskužnih sredstava, do kojih se moglo doći samo s teškom mukom.«⁵⁹ Kolerom je bilo zaraženo ukupno 35 mjesta u kotaru. Iako je slika kolere većinom imala karakteristične simptome, a »u mjestima općine Stara Gradiška i Okučani, gdje su najlošije zdravstvene prilike slika bolesti bila je žestoka«⁶⁰, u osam slučajeva zapažen je novi tip kolere »koji nije, koliko je meni poznato nigdje opisan; pojavi su ovi: bljuvanje, zatvorena stolica, anurija s velikim bolima u mjehturu i često puštanje par kapi mokraće, kao kod suženja mokraćne cijevi. [...] Na ovakove slučajeve valja naročito paziti, jer je kod njih nalaz vibriona uvijek pozitivan. Jedan slučaj je opažen, gdje se radilo samo o anuriji i bolovima u mjehturu, pretraga na vibrione bila je pozitivna; prema ovim opažanjima valja u vrijeme pošasti kolere smatrati svaki slučaj zaustavljanja mokraće kao sumnjiv na koleru, većinom se radi o mlađim osobama, za ove pošasti opažani slučajevi bili su isključivo muškar-

⁵⁶ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Izvješće o pošasti kolere u Kotaru novogradiškom, str. 1.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ O djelovanja javnozdravstvenih djelatnika okupljenih oko Andrije Štampara u međuratnom razdoblju vezana uz problem nehigijenskog vršenja nužde te gradnje odgovarajućih nužnika u seoskim krajevima usp. Željko Dugac, »Bolje kopati zahod nego grob. Zdravstveno prosvjećivanje o higijeni nužnika u međuratnom razdoblju«, *Časopis za suvremenu povijest*, 44, 2, 2012, str. 343–358.

⁵⁹ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Izvješće o pošasti kolere u Kotaru novogradiškom, str. 2.

⁶⁰ Ibid.

ci; pomor je bio 60%. [...] Opaženo je oko 50 slučajeva veoma teške kolere, gdje je smrt nastupila 2-3 sata nakon oboljenja».⁶¹

»Najjače su bila zaražena mjesta Šumetlica, Šagovina, gdje je u vremenu 2-3 dana obolilo 10% cijeloga pučanstva. Zaraza je radi okužene vode postigla tako veliki stepen. Oboljenja je bilo u svemu 485 od toga 211 muškaraca, 274 ženskih. Radi ratnih prilika broj je ženskog pučanstva razmjerno veći nego u mirno doba, te uslijed toga je i pobol bio veći. U ostalom ženski svijet većim dijelom dvori bolesnike pa više i izvržen zarazi. Po zanimanju svi su bolesnici pripadali isključivo seljačkom i radničkom staležu, osima dva slučaja među gradjanstvom. Pomor je općenito bio 54%. Najveći pomor je bio u Gor. Varošu, Uskocima, Donjem Varošu i Poljanama do 80%.«⁶²

U *Izvješću*, obrađujući liječenje, navodi kako »liječenje nije bilo provadjano po izvjestnom sistemu već radi toga, što su služnu obavljala 3 pošasna liječnika. Radi velikoga broja bolesnika nije uvijek ni liječnik bio u pravo vrijeme, tako da su mnogi umrli, a da nije bilo pruženo nikakove pomoći. Bolnice su bile udešene posve jednostavno, prema čemu se nije liječenje moglo ni obavljati po zahtjevima liječničke nauke. Veoma povoljni uspjesi postignuti s bolus alba.⁶³ Opaženo je, da taj lijek ima upravo izvanredno djelovanje samo ako se daje u dovoljnoj količini i u pravo vrijeme. Ako

⁶¹ Ibid., str. 2–3.

⁶² Ibid., str. 3.

⁶³ »Uspjeh ovog liječenje je najbolji, kakav se samo može da zamisli, jer kod njega dolazi do mehaničkog ograničenja bakterijalne poplave na sluznici crijeva a uspjeh može da izostane samo onda, ako je bolus upotrijebljena nedostatnim načinom, ili ako je taj način bio uopće nemoguć, na pr. kod kolere uslijed jakog povraćanja. Onda moramo postupati oprezno i glinu davati bar 10 puta za sat u malenim obrocima, makar jednu žlicu. Zrnca kaolinova ili bolusova imaju veličinu bakterija, to ne podražuje ništa sluznice. Za to količina nije nikako ograničena, te moramo dati toliko bolusa, da može nadjačati ak. bakterijalni tečaj. Stumpf je vidio slučaj, u kojem je bolesnik uzeo za 24 sata 600 g bolusa. Sredstvo daje se ili suho ili smiješano u vodi, što je kod proljeva svakako bolje. Suspenziju priredjujemo u razmjeru 1:2, na pr. 200 : 350 " 400 g vode, ili lakog toplog čaja, te nastojimo, da bude smjesa dobro promiješana. Potrošena glina izilazi obično naskoro iz tijela, osobito, ako je bilo crijevo prazno. Ako je uslijed iste došlo do opstipacije, nije to nikakova važna pojava i ne treba davati protusredstava. Opijati se dakako takodjer uz bolus ne daju. Kod običnog katara dajemo 200 g u 400 g tekućine najedanput, te su time u većini slučajeva sve pojave obično odstranjene i moguće je iza 2³ sata oprezno podati običnu hranu. Ako je bila količina nedostatna, dajemo dalje svaka tri sata još 100 g. Kod kolere i težih katara dolazi nakon prvog obroka do proljeva, koji ali ne znači pogoršanje, već znači djelovanje gline, što S. tumači time, da se je crijevo uslijed proljeva nalazilo u stanju sličnom paralizi (proljev je prestao a povraćanje traje dalje), te se je napunjenjem crijeva s glinom pobudila peristaltika a time došlo je i do stolice. Kod bacilarne srdobolje, kod koje dolazi polagano do pojava a tečaj je polaganiji, daje se bolus dulje, na početku 200 g, kasnije 50 g svaki treći četvrti sat, sve do poboljšanja pojava koje naskoro nastupa. U Njemačkoj bakteriološki ustanovljeni slučaj teške srdobolje izliječen je sa 300 " 400 g gline. Prvi jači obrok je za to od potrebe, da se znatan kašasti stupac gline može pomicati kroz crijevo i da tako možo sluznicu sačuvati od daljnog oštećenja.« »Ratna medicina. Stumpf: Bolus alba kod proljeva, srdobolje i kolere«, *Liječnički vjesnik*, 36, 11, 1914, str. 543.

bolesnik uzme količinu od 100-200 grama osjeća se odmah lakše, proljevi prestaju. Dapače kod najtežih slučajeva ima bolus alba osobito djelovanje. Vidjelo se da su bolesnici obuzeti strašnim djelovanjem bolesti odmah k sebi došli, čim su popili izvjesne količine lijeka. Najljepši primjer djelovanja toga lijeka ima Šumetlica, gdje je u svemu oboljelo 53 osobe. Od tih 53 osobe umrlo je odmah u prva 2-3 dana 20 osoba, koje se uopće nije ni liječilo a umrle su, a da ih liječnik za života nije pravo ni vidio. – Ostale 33 osobe bile su smestene u bolnicu i podvrgnute liječenju; umrlo ih je samo 4. Slična isustva bila s i u drugim zarženim mjestima, gdje je liječenje provadjalo. Narod je u liječenje imao velikog povjerenja, tako da je veoma rado, a često puta i pješice dolazio u bolnicu. Ispravno provedeno liječenje s bolus alba može da snizi postotak pomora najmanje za 20%«. ⁶⁴

Peti je dio, *Preventivne mjere*, najopširniji i proteže se na tri stranice teksta, što je pokazatelj koliki je naglasak Štampar stavljao na prevenciju, smatrajući je najbitnijim sredstvom u borbi protiv zaraznih bolesti. Izlaganje počinje pritužbom kako se mjere nisu od početka ozbiljno i temeljito provodile radi manjka općinskih službenika i brojnih propusta. »Naročito su opć. Činovnici shvatili stvar u početku odveć lako, usljed čega je bilo dosta propusta.« ⁶⁵ Prema Štamparu, mjere protiv pošasti kolere mogu se svesti na tri principa: »osamljenje bolesnika sumnjivih, raskužbu i preventivno cijepljenje«. ⁶⁶ Prva se mjera provodila strogo uz djelovanje redarstva i vojske, dok su u bolnicama napravljene posebne izolirane sobe za ovakve slučajeve. »Krevete su uzimali bolesnici iz svoje kuće, obično se uzimalo amo slamnjače i drugi manje vrijedni predmeti.« ⁶⁷ Iako je »podvorno osoblje« bilo neupućeno, od njih 80 zarazile su se samo dvije osobe. »Osamljenje sumnjivih je od velike važnosti radi kliconoša, koji pri raširivanju zaraze najviše važe. Pri ovoj pošasti je pretragom izmetina izoliranih zdravih ljudi ustanovljeno da je prirodna otpornost čovjeka prema koleri veoma velika.« ⁶⁸ Na primjeru Šumetlice ističe da su polovina sumnjivih bili kliconoše, no niti jedan od njih nije obolio. Bakteriološka pretraga nije se obavljala nužnom brzinom radi preopterećenosti Kraljevskoga zemaljskog bakteriološkog zavoda u Zagrebu. Zaključio je da se klice kolere ne zadržavaju dulje od 14 dana u »crijevima kliconoše«. Nužna raskužba vršila se vapnenim mlijekom i iskuhavanjem, iako se prema njegovu mišljenju velikim dijelom obavljala suvišno i ne uvijek prema istim principima: »valja raskužiti samo ona mjesta, gdje se mogu zadržavati i živjeti vibrioni. U prvom dijelu dolazi raskužba posteljine, podan u sobi a naročito u okolini

⁶⁴ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Izvješće o pošasti kolere u Kotaru novogradiškom, str. 3–4.

⁶⁵ Ibid., str. 4.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid.

kreveta i pod njim, raskužba posudja, zahoda i onih mjesta dvorišta, dje ukućani ostavljaju izmetine. [...] Osobito valja paziti na raskužbu zdenaca, jer se porabom lako okuže, što naročito vrijedi za ona mjesta, gdje ima samo javnih zdenaca. Brzi potoci se teško zaražuju, zdenci mnogo lakše. Tamo gdje se zdenci nisu raskuživali trajala je pošast dugo i nije se moglo stati joj na put. Najbolji primjer, kako zdenci šire pošast, daje nam slika u predjelu okučanske općine. Tamo se pošast dugo držala i svaki dan su se javljali novi slučajevi kolere. Onim danom, kada su se svi zdenci raskužili, stala je pošast kao da je odsječena. – Medju poboljšanje općih zdravstvenih prilika spada i uredjenje zahoda. U svakom zaraženom selu morala je svaka kuća urediti latrinu, koju je straža svaki dan raskuživala i nadzirala.«⁶⁹ Kao najvažniju mjeru navodi preventivno cijepljene. Samo je 20 cijepljenih osoba oboljelo, i samo je troje preminulo od kolere. »Prema tome je zaštitna moć cjepljenja velika.«⁷⁰ Cijepljeni su svi izolirani sumnjivi, a ondje gdje su zdravstvene prilike bile loše cijepljeno je cijelo stanovništvo radi smanjenja rizika. Ukupno je bilo cijepljeno 800 osoba; oboljelo je samo njih deset, a preminule su tri osobe. »U Šagovini je bilo cijepljeno cijelo pučanstvo, pošast je smjestila stala, djelovanje negativne faze nije opaženo.«⁷¹ Izvješće završava optimističnim zaključcima i predviđanjima: »Tamo gdje su se mjere provele prema ovim principima stala je pošast unutar inkubacionog roka, što najbolje dokazuje, da su ove mjere savršene. Svakako je ova nemila pošast donijela obilnog iskustva koje će izvršno u buduće doći.«⁷²

U drugoj polovici 1915. u Novogradiškom kotaru raširila se pošast velikih boginja, o čemu je *Predstavkom* izvijestio Kraljevsku zemaljsku vladu, Odjel za unutarnje poslove u Zagrebu 28. XII. 1915. Naime, Štamparu je povjerila Kraljevska županijska oblast u Požegi zadatak suzbijanja epidemiju općinama Rešetari, Orubica, Davor, Staro Petrovo Selo, Štivilica i Nova Kapela jer su »gotovo sva sela tih općina bila boginjama zaražena.«⁷³ U Predstavci Štampar navodi: »Koncem listopada og. Prihvatio sam se toga doista teškoga posla, te sam u roku od 3 tjedna cjepio proti boginjama oko 20.000 ljudi i tim radom prestala je i pošast boginja.«⁷⁴ U opisu cijepljenja ističe da je »cijelo to vrijeme padala kiša, Sava se razlila na kilometre daljine i potopila sela, koja su isto tako bila zaražena. Tako sam bio prinuđen da uz pogibao

⁶⁹ Ibid., str. 5.

⁷⁰ Ibid..

⁷¹ Ibid., str. 6.

⁷² Ibid., str. 6.

⁷³ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Predstavka Kraljevskoj zemaljskoj vladi, Odjel za unutarnje poslove, broj 18244/915 od 28. XII. 1915. u Novoj Gradiški, str. 1.

⁷⁴ Ibid.

života i teške nepogode vremena putujem na čamcu po kiši i snijegu». ⁷⁵ S obzirom na nepovoljne uvjete, neovisno o kojima je uspio suzbiti epidemiju, molio je Kraljevsku zemaljsku vladu da mu povisi dnevnicu (koja je dotad iznosila 6 kruna) ili da mu dodijeli adekvatnu nagradu za uloženi trud. ⁷⁶

U Izvještaju Kraljevskoj kotarskoj oblasti u Novoj Gradiški od 1. III. 1916. govori o preventivnom cijepljenju protiv boginja provedenog u 1915. i 1916. godini. Izvještaj pod brojem 1684/1916 napisan je strojopisom na četiri stranice i sačuvan je u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu u obiteljskom fondu dr. Andrije Štampara u kutiji 1. Tematski se sastoji od triju dijelova: *Virulencija cjepiva*, *Zaštitna moć cijepljenja* i *Potrošak cjepiva*.

U prvome dijelu, *Virulencija cjepiva*, navodi da je veći dio kotara sam cijepio, a cjepivo je naručivao preko Kraljevske kotarske oblasti. Cjepivo je uvijek naručivao brzojavno isti dan kad bi se u nekom mjestu pojavile boginje. »Cjepio sam redovno već treći do četvrti dan iza ustanovljenja bolesti uvijek sa cjepivom, kako sam ga od zavoda dobio. Cjepivo sam uvijek redovno potrošio, odmah, a nikad ga nijesam upotrebljavao starijeg od 8 dana.« ⁷⁷ Cjepivo je uvijek čuvao na hladnome mjestu. U opisu cijepljenja navodi: »Cjepio sam na jednoj nadlaktici sa ukupno 6 zareza na dva mjesta u dužini od 1 cm. Otvorivši uvijek samo površno kožu, napevši je i rastegnuvši pri tome. Ova metoda napinjanja kože je izvrsna, jer se koža iz provedenog cijepljenja skupi i zadrži cjepivo. Ucjepnice nijesam dao sušiti, jer je rezultat bio i bez toga izvrstan«. ⁷⁸ Iz navedenoga zaključuje da je virulencija cjepiva jako promjenjiva jer »pri uvijek istoj metodi cijepljenja prouzročilo je cjepivo više puta/ n. pr. u Magić maloj, Sičama, Seocima, Dol. Lipovcu, Davoru, Novoj Gradiški/ silno jake reakcije, dapače upale cijele nadlaktice, u nekim opet mjestima/ St. Petrovoselo, Godinjak, Tisovac, Bilibrig/. Napadno je opet ro. Da se u mjestima Ljupina Vrbova, Dolina Brdjani nije primio ni 1 postotak ucjepnica. [...] Isto sam tako ustanovio i za pošiljku poslanu za opć. Nova Kapela, gdje je 1 cjev imala cjepivo, koje sam upotrebio u Dol. Lipovcu sa 99 % uspjeha, upotrebljena za Novu kapelu u Bilibrig samo sa 60 % uspjeha. Pošto sam upotrebljavao uvijek samo svježije cjepivo, a radio uvijek istom metodom i opazio, da se u jednom selu prime sve ucjepnice, dapače s flegmonoznim upalama, a u drugom gotovo nijedna, ne mogu logično sudeći nikako priznati, da je lošem uspjehu krivo cijepljenje ili zastarjelost cjepiva, nego moram odlučno ustvrditi,

⁷⁵ Ibid..

⁷⁶ Ibid..

⁷⁷ HR-HDA-831, Štampar Andrija., kut. 1, Izvještaj dr. Andrije Štampara kraljevskoj kotarskoj oblasti u Novoj Gradiški broj 1684/1916 od 1. III. 1916, str. 1.

⁷⁸ Ibid..

da naš zavod za proizvodjanje animalnoga cjepiva⁷⁹ šalje katkada avirulentno cjepivo, te da je virulencija cjepiva u opće jako promjenjiva i različita, dapače kod onih pošiljaka, koje se u jednoj kutiji šalju.«⁸⁰ U kontekstu današnjega iskustva borbe s epidemijama, posebno recentne SARS-CoV-2 varijante virusa, primjetno je kako je Andrija Štampar prije gotovo 110 godina prvi put iskusio iz vlastite prakse ambivalentnost djelovanja cjepiva.⁸¹

U drugome dijelu, *Zaštitna moć cijepljenja*, Štampar zaključuje kako je praksa pokazala da cjepivo protiv boginja djeluje znatno kraće negoli je to navedeno u teorijskoj znanosti: »relativna zaštita traje prosječno 2 godine a apsolutno samo godinu dana relativna zaštita traje prosječno dvije, a apsolutna jednu godinu. Sigurno je i to da nekoje osobe iznimice ne postaju u opće imune /1 slučaj u Gunjavcima, 3 u Brdjanima, 2 u Davoru 1 u Magićmaloj. Za tvrdnju da zaštita ne traje naročito kod djece dulje od 1-2 godine, imam najbolji dokaz sa slučajevima u Davoru gdje je obolilo oko 20 djece na boginjama, ma da su lani sa uspjehom cijepljena na 4 mjesta. Školska djeca cijepljena ponovno u školi oboljavaju već nakon godine dana na boginjama, doduše u lakom stepenu.«⁸² Navodi da je na početku cijepljenja stanovništva smatrao da nije nužno cijepiti osobe koje su 3-4 godine ranije uspješno cijepljene, pri tome najviše uzimajući u obzir djecu. Nakon što je uočio da cijepljena djeca ponovno dobivaju boginje, cijepio je i onu djecu cijepljenu prije godinu dana. »Ne znam, kakva su iskustva stečena s cjepivom u drugim zemljama, ali je to, da naše cjepivo ne daje one zaštitne moći, kako se obično drži, te da ta prosječno traje 1-2 godine«, istaknuo je.⁸³ Na temelju navedenoga, zaključuje: »Iz toga slijedi, ako nije krivnja na virulenciji cjepiva, da bi docjepljenje trebalo obavljati sa kraćim razmacima, nego li je to do danas

⁷⁹ Kraljevski zemaljski zavod za proizvodnju animalnoga cjepiva protiv boginja, preteča današnjega Imunološkoga zavoda, osnovan je 1893. u Zagrebu. Cjepivom je snabdijevao ne samo Hrvatsku i Slavoniju već i Dalmaciju i Rijeku. V. Dugački, K. Regan, »Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru«, str. 53.

⁸⁰ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1. Izvještaj dr. Andrije Štampara Kraljevskoj kotarskoj oblasti u Novoj Gradiški broj 1684/1916 od 1. III. 1916, str. 1.

⁸¹ Po njemu je nazvan prvi digitalni asistent na bazi umjetne inteligencije koji pomaže u borbi protiv koronavirusa – »Andrija«. Namijenjen je svakom hrvatskom građaninu, a s njim se može komunicirati na WhatsAppu. Voditelj projekta je Ministarstvo uprave koje provodi digitalizaciju javne uprave. Na kreiranju rješenja radio je tim stručnjaka predvođen epidemiologom prof. dr. sc. Brankom Kolaricem, uz tehničku i informatičku podršku udruženih snaga domaćih tvrtki Mindsmiths, Neos i Oracle Hrvatska, koje su uz Infobip, članice Hrvatske udruge za umjetnu inteligenciju CroAI. <https://www.adiva.hr/zdravlje/koronavirus/andrija-prvi-digitalni-asistent-u-borbi-protiv-koronavirusa-u-hrvatskoj/> (pristupljeno 30. X. 2023); <https://www.adiva.hr/zdravlje/koronavirus/dr-andrija-stampar-otac-svjetske-zdravstvene-organizacije/> (pristupljeno 30. X. 2023).

⁸² HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1. Izvještaj dr. Andrije Štampara Kraljevskoj kotarskoj oblasti u Novoj Gradiški broj 1684/1916 od 1. III. 1916, str. 2.

⁸³ Ibid., str. 3.

bilo. Da je zaštitna moć našega cjepiva slaba dokaz je i to da je kod nas u opće moglo doći do epidemije u takovom opsegu, u kakvom je bilo.«⁸⁴

Treći dio, *Potrošak cjepiva*, sadržava statističke podatke o cijepljenima po pojedinim općinama i analizu Štamparova cijepljenja i cijepljenja drugih liječnika prije njega. Navod da je Mavro Geiger, bivši općinski liječnik u Starom Petrovom Selu, cijepio oko 10 000 osoba, no učinio je to protupropisno i bez ikakva rezultata pa ih je Štampar bio primoran ponovno cijepiti. Cijeli kotar broji 52 651 osobu, a od toga su 22 455 osoba cijepili njegovi prethodnici te je ukupno potrošeno 78 608 obroka cjepiva. Osobno je cijepio 30 196 osoba, od toga u općini Novoj Gradiški njih 3574, Novoj Kapeli 6613, Starom Petrovom Selu 5682, Davoru 1779, Orubici 1450, Cerniku 1527, Mašiću 1474, Okučanima 3473, Stivici 500 i Rešetarima 4124 osobe. U mjestima Ljupina, Vrbova, Dolina i Brđani primio se samo neznatan broj cjepitelja zbog lošega cjepiva te se ondje moralo ponovno cijepiti s 3040 obroka cjepiva.⁸⁵

Prema navedenom, uzimajući u obzir podatak iz 1910. godine kada je Županija brojila 236 690 stanovnika, Štamparov navod o cijepljenju 78 608 duša pokazuje kako je on osobno cijepio trećinu ukupnoga stanovništva Županije i svojim brzim djelovanjem bitno pridonio sprečavanju širenja epidemije boginja, ali ako se uzmu u obzir prethodno navedeni izvještaji valja istaknuti da je uspješno suzbio i širenje epidemije kolere, čime je pokazao »svoje vrhunske organizacijske sposobnosti«.⁸⁶

S obzirom na to da je povjerene zadatke savjesno i uspješno obavio, Kraljevska kotarska oblast u Novoj Gradiški odobrila je 24. XII. 1915. zaključak Općinskoga odbora od 30. XI. 1915. broj 99, kojim se Štamparu godišnja plaća, počevši od 1. I. 1916, povećava s 1600 na 200 kruna.⁸⁷ U uvjetima ratne nestašice i smanjenoga opticaja novca na tržištu, povećanje plaće nije bilo uobičajeno, što pak pokazuje da su njegova znanja i vještine bili nužni Županiji u borbi protiv epidemija, pri čemu se pokazao nezamjenjivim liječnikom.

Osim već opisanih epidemija bolesti koje su odnosile mnoge živote, bilo je i slučajeva namjernoga prenošenja zaraznih bolesti među vojnicima na bojištu. »Izbjegavanje odlaska u rat vojnici su nastojali izvesti na razne načine. Namjerno su si prenosili zarazne bolesti, podmićivali su dočasnike, a ponekad su riskirali i samoranjavanjem. M. Krleža zapisao je da je 'sanitetski inspektor iz Beča' određivao slanje na bojišnicu i do 60% bolesnika iz vojnih bolnica. Za razliku od ratnih godina 1914.-

⁸⁴ Ibid..

⁸⁵ Ibid., str. 4.

⁸⁶ I. Balen, M. Jandrić-Balen, *Hrvatski velikan Andrija Štampar*, str. 24.

⁸⁷ HR-HDA-831, Štampar Andrija, Poglavarstvo upravne općine Nova Gradiška, Obavijest o povećanju plaće br. 5289/1915 od 24. XII. 1915; HR-HDA-83, Štampar Andrija, kut. 1, Dekret br. 7666-1916 od 1. VI. 1916.

1917., zadnje ratne godine bilo je sve više uspješnih izbjegavanja aktivne vojne službe na bojišnici. Vojni su obveznici glumili razne mentalne bolesti, izazivali su si različite simptome fizičkih bolesti ili su se stvarno zarazili, a bilo je i slučajeva kad su se izgubili u potrazi za svojom jedinicom na bojišnici.«⁸⁸

U tom je razdoblju grad Zagreb bio vojno-administrativno središte svih savstavnica oružanih snaga Monarhije: Zajedničke vojske, Domobranstva i Pučkoga ustanaka, ali i ključno zdravstveno središte Banske Hrvatske.⁸⁹ O zdravstvenome stanju stanovništva na području grada Zagreba brinuo je Zdravstveni odsjek, tada nazivan i Gradski fizikat. Na području Zagreba djelovale su dvije vojne bolnice – Posadna bolnica br. 23. u Vlaškoj ulici i Domobranska četna bolnica br. 25, civilne bolnice – Javna opća bolnica Milosrdne braće na Jelačićevu trgu (od 1918. Zakladna bolnica),⁹⁰ Javna opća bolnica Milosrdnih sestara na Vinogradskoj cesti (tijekom rata zvana i Antantska bolnica), specijalističke bolnice – lječilište (sanatorij) Brestovac na Medvednici, Sanatorij u Jelisavinoj ulici (danas Klinika za dječje bolesti), Gradska bolnica na Zelenom brijegu (na mjestu današnje Klinike za infektivne bolesti Dr. Fran Mihaljević; nazivala se i Gradska kužna bolnica na Zelenom brijegu). Od ostalih zdravstvenih ustanova, djelovao je Gradski ambulatorij, Gradska ubožnica na Novoj Vesi, kao i Gradsko pučko kupalište u Mošinskijevoj ulici, Sianino kupalište u Ilici, Mineralno kupalište u Vlaškoj ulici, Kupalište na rijeci Savi.⁹¹ »U krugu vojne bolnice u Vlaškoj ulici i u njezinoj neposrednoj blizini zagrebačko je vojno zapovjedništvo – građevinski ured izgradilo pomoćne objekte nakon izbijanja rata. 1914. godi-

⁸⁸ Marko Vukičević, *Zagreb u Prvome svjetskom ratu* (doktorska disertacija), Zagreb 2018, str. 94.

⁸⁹ »Ustrojavanje i djelovanje uprave slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba uređeno je prema 'Zakonu ob ustroju gradskih obćinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji' iz 1895. godine. Navedenim zakonom definiran je status gradova u Banskoj Hrvatskoj. Uz Zagreb, gradovi Varaždin, Osijek i Zemun imali su status glavnih zemaljskih gradova i bili su izravno podređeni zemaljskoj vladi.« Marko Vukičević, *Zagreb u Prvome svjetskom ratu* (doktorska disertacija), Zagreb, 2018, 97. »Zakon o uredjenju zdravstva u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji donesen je 1874., u vrijeme važnih reformi koje je provodio ban Ivan Mažuranić. Prema njemu Kraljevska zemaljska vlada preuzela je upravljanje javnim zdravstvom u cijelom njegovu opsegu. Pri Kraljevskoj zemaljskoj vladi osnovano je Zemaljsko zdravstveno vijeće, kao savjetodavno tijelo na području zdravstva, a sačinjavali su ga vladin predstavnik zadužen za zdravstvo (praliječnik) i najmanje četiri liječnika koje je imenovao ban na tri godine. Vijeće je donosilo zakone i reguliralo rad liječnika i zdravstvenoga osoblja, ustanovljavalo cjenike rada i sastavljalo godišnji statistički izvještaj. Prema Zakonu u gradskim i općinskim magistratima uvode se zdravstvena tijela, a u županijama i podžupanijama županijski liječnici, te prema potrebi i veterinari. Također se u Odjel za unutarnje poslove Kraljevskoga vijeća Kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije uvodi stručno zdravstveno vijeće koje su činili praliječnik kao savjetnik, izvjestitelj za zdravstvene poslove i zemaljski veterinar. Provedba Zakona povjerena je banu.«, Vlatka Dugački, Krešimir Regan, »Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru«, str. 35–74.

⁹⁰ Vladimir Dugački, »Zagrebačka Zakladna bolnica na Harmici (Jelačićevu trgu), 1804.–1931. Ususret 200. obljetnici«, *Gazophylacium*, 8, 3/4, 2003, str. 74–79.

⁹¹ M. Vukičević, *Zagreb u Prvome svjetskom ratu*, str. 114–117.

ne izgrađena je ‘kućica za dezinfekciju’, a iduće godine u Jurkovićevoj ulici, vjerojatno iza dvorišne zgrade vojne bolnice izgrađene su tri ‘barake za umobolne.’ Zbog velikog broja vojnika na oporavku vojska je pojedine vojne objekte prenamijenila u pomoćne vojne bolnice. Na prostoru Domobranske vojarne na Selskoj cesti bila je uspostavljena bolnica, u čijem je krugu ‘Domobransko okružno zapovjedništvo’ 1915. godine izgradilo sedam baraka s bolničkom namjenom.⁹²

Rat je unio velike promjene, koje su se odrazile na zdravstveno stanje civila jer su liječnici bili pozvani u vojnu službu, dok je s druge strane zdravstvena usluga u bolnicama postala lošija zbog smještaja vojnika u njih; civilne bolnice su bile primorane zbog smještaja vojnika ograničiti broj civilnih pacijenata, kojih je za vrijeme rata bilo znatno više nego u predratnom razdoblju jer su u Zagreb na liječenje počeli dolaziti pacijenti iz Srijema i Bosne.⁹³

»Prvi ranjenici dopremljeni su u Zagreb vlakom u utorak, dana 18. kolovoza 1914. godine na državni praznik kraljevog rođendana. [...] Ranjenike je do bolnica prenosila ‘Dobrovoljna četa za prijenos ranjenika’ čiji je zapovjednik bio Vjekoslav Heinzl. U prijenosu su pomagali članovi zagrebačkog ‘Društva za spasavanje’, pripadnici ‘Skautskog udruženja’, a poduzeće ‘Električni tramway’ ustupilo je tramvaj-ska vozila. [...] Upravo zbog prijevoza ranjenika tramvajima među uspaničenim stanovništvom počele su tijekom listopada 1914. godine kružiti glasine da su ranjeni vojnici zaraženi te su tramvajska vozila stoga bila dva puta dnevno dezinficirana – ‘karbolizirana.’ Ipak, u siječnju 1915. godine pripadnici jedinica za prijenos ranjenika morali su se cijepiti protiv crnih kozica – boginja (velikih boginja), tj. varirole. [...] Ranjenici su smješteni u navedene bolnice i njihove posebno osnovane odjele. Zbog velikog broja ranjenika, primjerice u travnju 1915. godine u gradu ih je bilo 9430, vojska je prenamijenila i javne objekte, prvenstveno školske zgrade u pomoćne vojne bolnice. [...] Uz zaraznu bolnicu na Zelenom brijegu bile su dograđene i barake. Na nabrojani niz vojnih bolnica treba još dodati bolnice u zgradi gimnazije i plemićkog konvikta na Šalati i uz njih izgrađene barake, potom ‘Bolestničku postaju’ u Reljkovićevoj ulici i u Rudolfovoj vojarni ‘Karantensku postaju’. Uz ove bolnice planirala se izgradnja i drugih baraka čime se nastojalo povećati smještajne kapacitete u gradu na broj od 10000 ranjenika. Godine 1915. u ‘Pričuvnoj bolnici broj 2.’ uspostavljena je karantena za ranjenike, a u Rudolfovoj vojarni organizirana je karantena za unovačene vojnike. [...] Poseban zdravstveni problem predstavljala je tuberkuloza (TBC), ‘najraširenija zarazna bolest u gradu Zagrebu...’, 1457 a uz zaražene civile bio je i veliki broj zaraženih vojnika. [...] Može se pretpostaviti da je određen broj vojnika ipak bio zaražen prije rata pa im se zdravstveno stanje pogoršalo na bojišnici. Naime,

⁹² Ibid., str. 254.

⁹³ Ibid., 253.

prema zapisima J. Horvata prilikom sastavljanja pohodnih satnija ili bojni za popunu aktivnih jedinica na bojišnici časnicima u mjestu obuke bilo je samo važno popuniti potrebnu kvotu te su slali i bolesne, a M. Krleža zapisao je da je, sukladno odlukama sanitetskog inspektora, iz vojnih bolnica i do 60% bolesnih vojnika upućivano u aktivne jedinice. Upućivanje bolesnih vojnika Krleža je sarkastično opisao riječima: 'Bolesna čeljad dobra je za topove.' Neuočavanje zaraženih vojnika od strane vojnih liječnika, ili njihovo namjerno slanje na bojišnicu samo je moglo doprinijeti pojačanom širenju TBC-a, ali i drugih zaraznih bolesti.«⁹⁴

Naglašavanje prevencije vidljivo je i u nastojanjima vojnih i civilnih vlasti da spriječe doticaj zaraženih s okolinom na način da se barake sa zaraženima premjeste iz naseljenih mjesta na izolirane lokacije, upravo onako kako je to Štampar u svojem izvještaju od 30. IX. 1915. zapisao. Stoga su gradske vlasti od 1916. vojnike počele smještati u sanatorij Brestovac, a u srpnju 1916. grad je odobrio izgradnju baraka pored Brestovca za vojnike oboljele od tuberkuloze jer ih se kao moguće širitelje bolesti trebalo preseliti izvan grada. U kolovozu iste godine kupljen je građevinski materijal za izgradnju 25 baraka te je u novoizgrađene objekte bilo planirano smjestiti 250 vojnika.⁹⁵ Iako se gradnja nije odvijala prema planu zbog lošega vremena, u studenome 1916. godine 50 zaraženih vojnika poslano je u Brestovac.⁹⁶

Podizanje javne svijesti o smrtnoj opasnosti od zaraznih bolesti na razinu opće odgovornosti provođenjem prevencije od najvišega do najnižega stupnja, od predstavnika civilnih i vojnih vlasti do građanstva, teklo je sporo.⁹⁷ Štampar je opetovano upozoravao na opasnost brzoga izbijanja i širenja zaraznih bolesti i aktivno radio na njihovu suzbijanju.

U listopadu 1915. u Banskoj Hrvatskoj prijavljeno je 1592 oboljenja od zaraznih bolesti, od toga 241 preminuli. Difterije je bilo 144 slučaja (29 preminulih): u Zagrebačkoj županiji 27 slučaja (5 preminulih), Varaždinskoj 5 (1 preminuli), Bjelovarsko-križevačkoj 46 (10 preminulih), Požeškoj 9 (5 preminulih), Virovitičkoj 16 (3 preminula), a u Srijemskoj županiji 26 (4 preminula). Trbušnoga tifusa bilo je 299 slučaja (32 preminula): u Ličko-krbavskoj županiji 48 (4 preminula), Modruško-riječkoj 63 (5 preminulih), Zagrebačkoj 74 (10 preminulih), Bjelovarsko-križevačkoj 1 (0 preminulih), Požeškoj 9 (1 preminuli), a u Srijemskoj županiji 65 (6 preminulih). Prijavljeno je 55 slučaja dizenterije (11 preminulih): u Zagrebačkoj županiji 6 (0 preminulih), Varaždinskoj 6 (2 preminula), Bjelovarsko-križevačkoj 2 (1 preminuli), Požeškoj 17 (5 preminulih), Virovitičkoj 3 (0 preminulih), a u Srijemskoj župa-

⁹⁴ Ibid., str. 251–252, 254–256.

⁹⁵ »Skrb za ratne invalide«, *Liječnički vjesnik*, 38, 8, 1916, str. 249.

⁹⁶ M. Vukičević, *Zagreb u Prvome svjetskom ratu*, str. 257.

⁹⁷ Usp. Adolf Spitzer, »Zarazne bolesti u rato doba«, *Liječnički vjesnik*, 37, 4, 1915, str. 71–75.

niji 9 (2 preminula). Također su prijavljena oboljenja od hripavca 67 (1 preminuli), velikih boginja 227 (77 preminula), šarlaha 243 (52 preminula), ospica 436 (39 preminulih), vodenih kozica 24 (0 preminulih), meningokoknoga meningitisa 5 (0 preminulih) i erzipela 2 (0 preminulih).⁹⁸

Unatoč nastojanjima Andrije Štampara, vladinim odredbama o provođenju mjera prevencije i predavanjima o potrebi suzbijanja zaraznih bolesti,⁹⁹ pojava novih oblika zaraznih bolesti prisutna i tijekom 1916. i 1917. godine.

Primjerice, tijekom travnja 1916. u Banskoj Hrvatskoj prijavljeno je 997 oboljenja od zaraznih bolesti, od toga 121 preminuli. Difterije je bilo 61 oboljenje (19 preminulih), i to u Ličko-krbavskoj županiji u kotaru Udbina 3 (sva 3 preminula), u Zagrebačkoj županiji 16 (2 preminula), Bjelovarsko-križevačkoj 5 (2 preminula), u gradu Zagrebu 10 (2 preminula), u Varaždinskoj županiji 9 (5 preminulih), u Požeškoj 3 (bez preminulih) i u Virovitičkoj 3 (2 preminula); trbušnoga tifusa 42 oboljenja (7 preminulih), i to u Ličko-krbavskoj županiji 1 (1 preminuli), Modruško-riječkoj 1 (0 preminulih), Zagrebačkoj 30 (2 preminula), Varaždinskoj 3 (1 preminuli), Požeškoj 1 (1 preminuli), Virovitičkoj 2 (0 preminulih) i Srijemskoj 1 (1 preminuli); velikih boginja 347 oboljenja (56 preminulih), i to u Modruško-riječkoj županiji 58 (6 preminulih), Zagrebačkoj 44 (12 preminulih), u gradu Zagrebu 7 (2 preminula), u Požeškoj županiji 112 (19 preminulih), Virovitičkoj 80 (8 preminulih), a Srijemskoj 34 (8 preminulih). Također su zabilježeni slučajevi ospica, šarlaha, hripavca, vodenih kozica, zaušnjaka, meningokoknoga meningitisa i erzipela.¹⁰⁰

U listopadu 1917. prijavljeno je 3407 slučajeva zaraznih bolesti (822 preminula), bez tuberkuloze. U odnosu na rujan iste godine bilo je 1705 oboljenja više, od toga 488 smrtnih slučajeva. Difterije je bilo 68 (18 preminulih); u Modruško-riječkoj županiji 3 (3 preminula), u Zagrebačkoj 12 (3 preminula), u gradu Zagrebu 14 (1 preminuli), u Zagrebačkoj županiji 12 (3 preminula), Varaždinskoj 5 (2 preminula), Bjelovarsko-križevačkoj 2 (1 preminuli), Požeškoj 3 (2 preminula) i u Srijemskoj 29 (6 preminulih). Hripavca je bilo 23 (bez preminulih) u Bjelovarsko-križevačkoj županiji, a trbušnoga tifusa 126 slučajeva (27 preminulih); u Ličko-krbavskoj županiji 2 (bez

⁹⁸ »Zarazne bolesti u Hrvatskoj (prema iskazu kr. hrv.-slav.-dalm. vlade)«, *Liječnički vjesnik*, 37, 12, 1915, str. 288–290.

⁹⁹ »U kavanama peciva su se morala posluživati omotana papirom, a gosti ih nisu smjeli dodirivati tj. birati, dva puta dnevno dezinficirani su tramvaji, 'Hrvatsko društvo za čuvanje narodnog zdravlja' održalo je predavanja o bolestima. Godinu kasnije, 1915. bilo je zabranjeno prozračivati, tj. postavljati posteljinu na prozore. Isto tako, četiri puta godišnje djelatnici gradskog Zdravstvenog odsjeka pregledavali su bakteriološku ispravnost vode u vodovodnom sustavu grada Zagreba.« M. Vukičević, *Zagreb u Prvome svjetskom ratu*, 294.

¹⁰⁰ »Stanje epidemijskih bolesti. Zarazne bolesti u Hrvatskoj«, *Liječnički vjesnik*, 38, 6, 1916, str. 193–194.

preminulih), Modruško-riječkoj 15 (3 preminula), Zagrebačkoj 19 (5 preminulih), gradu Zagrebu 6 (2 preminula), Varaždinskoj županiji 62 (11 preminulih), Požeškoj 3 (1 preminuli) i Srijemskoj 13 (4 preminula). Dizenterije je prijavljeno 3056 slučajeva (748 preminula): u Ličko-krbavskoj županiji 13 (5 preminulih), Modruško-riječkoj 26 (6 preminula), Zagrebačkoj 887 (261 preminuli), gradu Zagrebu 145 (19 preminulih), Varaždinskoj županiji 1807 (352 preminula), Bjelovarsko-križevačkoj 134 (20 preminulih), Požeškoj 50 (17 preminulih), Virovitičkoj 317 (45 preminulih) i Srijemskoj 62 (6 preminulih). Boginja je bilo 42 slučajeva (9 preminulih): u Ličko-krbavskoj županiji 24 (6 preminulih), gradu Zagrebu 4 (1 preminuli), Zagrebačkoj županiji 2 (bez preminulih), Varaždinskoj 17 (2 preminula), Bjelovarsko-križevačkoj 5 (bez preminulih), Požeškoj 14 (6 preminulih), Virovitičkoj 5 (bez preminulih) i Srijemskoj 18 (7 preminulih). Vodenih kozica je bilo 5 slučajeva (bez preminulih).¹⁰¹

Zbog dizenterije liječnička služba pregledavala je stanove i ukoliko ukućani nisu prijavili oboljele, članovi kućanstva snosili su novčanu ili zatvorsku kaznu. S obzirom na širenje epidemija, 1917. u zagrebačku Kužnu bolnicu dopremeni su i zaraženi iz okolice grada.¹⁰² Zbog razmjera epidemije u Banskoj Hrvatskoj, u njezino suzbijanje aktivno se uključila i Zemaljska vlada Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koja je Kraljevskom zemaljskom bakteriološkom zavodu u Zagrebu, koji je već proizvodio cjepivo protiv velikih boginja, kupila uređaje za proizvodnju cjepiva protiv tifusa i kolere te su cjepiva zatim besplatno poslana u sva mjesta u kojima je postojala mogućnost izbivanja epidemije ili je već tamo izbila. Kako je Kraljevski zemaljski bakteriološki zavod bio preopterećen proizvodnjom cjepiva i obavljanjem pretraga, 1. IX. 1916. u Carskoj i kraljevskoj posadnoj bolnici br. 23 otvoren je Vojno bakteriološki zavod te je odlučeno da Kraljevski zemaljski bakteriološki zavod obavlja pretrage samo u civilne svrhe.¹⁰³

Cijepljenja, koja su još 1915. godine bila dobrovoljna, provodila su se protiv tifusa i kolere, od 1916. protiv boginja, a 1918. protiv velikih boginja.¹⁰⁴

Neovisno o Štamparovu uspješnom angažmanu po pitanju suzbijanja epidemije, zbog ratnih prilika sredinom 1916., kako je već spomenuto, bio je mobiliziran. Kao pričuvnik 27. domobranske pješačke pukovnije iz Siska Štampar je mobiliziran u sastav 42. domobranske divizije koja se popunjavala s područja Banske Hrvatske, no ne u njezin borbeni sastav, već u liječnički sastav gdje je kao pukovnijski liječnik pregledavao pričuvnike i ročnike za prijem u austrougarsku vojsku. Službeno je na

¹⁰¹ »Epidemijološke vijesti. Zarazne bolesti u Hrvatskoj (prema iskazu kr. hrv.-slav.-dalm. vlade)«, *Liječnički vjesnik*, 39, 12, 1917, str. 432–433.

¹⁰² M. Vukičević, *Zagreb u Prvome svjetskom ratu*, str. 295–296.

¹⁰³ »Vojno bakteriološki zavod u Zagrebu«, *Liječnički vjesnik*, 38, 8, 1916, str. 264.

¹⁰⁴ M. Vukičević, *Zagreb u Prvome svjetskom ratu*, str. 295.

ovome mjestu djelovao od početka srpnja 1916. do demobilizacije 5. XI. 1918. nakon što je Austro-Ugarska potpisala primirje kojim je izašla iz rata 3. studenoga 1918. u vili Giusti kraj Padove u sjevernoj Italiji.¹⁰⁵

Valja istaknuti da je dio toga razdoblja Štampar po kazni proveo interniran u logoru Mathausen u Austriji jer je od vojne obveze oslobađao prevelik broj ročnika i pričuvnika, što je vojnim vlastima bilo sumnjivo, ne uviđajući njegove kompetencije pri dijagnostici zaraznih bolesti. Zbog nehigijenskih uvjeta u logoru tisuće je časnika i vojnika, kao i ratnih zarobljenika, umiralo.¹⁰⁶ O navedenome nema sačuvanih izvora, no prema istaknutom Štampar je evidentno imao sreće izbjeći smrt u nehumanim uvjetima boraveći u tom logoru.

Posljednje ratne godine 1918. Štamparu je ponovo podignuta plaća. Dekretom od 23. V. 1918. s dotadašnjih 2000, povećana je na 2600 kruna.¹⁰⁷ Navedeno upućuje na postojanje epidemija, posebno malarije koja je zadesila austrougarsku vojsku na Talijanskom bojištu u drugoj polovici 1918., no nedostatak arhivskih izvora ne omogućuje temeljitiju rekonstrukciju njegova djelovanja na suzbijanju zaraznih bolesti posljednje godine rata. Nakon demobilizacije 5. XI. 1918. vratio se na rad u opću bolnicu u Novoj Gradiški kao općinski liječnik.¹⁰⁸

Nakon završetka rata radio je kao zdravstveni savjetnik Povjerenstva za socijalnu skrb Vlade Države Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, a potom od svibnja 1919. do 1930. godine kao načelnik za higijenu u Ministarstva narodnog zdravlja u Beogradu.¹⁰⁹ Time je razvidno kako je veliko iskustvo, stečeno tijekom Prvoga svjetskog rata na suzbijanju zaraznih bolesti, u kasnijem razdoblju svojega života Andrija Štampar mogao iskoristiti i u vojne, civilne i znanstvene svrhe u kontekstu napretka medicinske znanosti na polju virologije i imunologije.

Zaključak

Od početka liječničkoga djelovanja Andrija Štampar proveo je temeljitu reformu čitavoga javnog zdravstva, položivši glavno težište na socijalno-medicinske ciljeve i odvojivši higijensku službu od opće zdravstvene službe. Za Prvoga svjetskog rata susreo se s velikim izazovom – borbom protiv zaraznih bolesti koje su poprimile masovan karakter jer je rat kao masovna pojava u kojem sudjeluje velik broj ljudi u

¹⁰⁵ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Uredovna svjedodžba broj 1669-1931 od 17. III. 1931.

¹⁰⁶ I. Balen, M. Jandrić-Balen, *Hrvatski velikan Andrija Štampar*, str. 24.

¹⁰⁷ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1. Dekret broj 2951-1918 od 23. V. 1918.

¹⁰⁸ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Uredovna svjedodžba broj 1669-1931 od 17. III. 1931.

¹⁰⁹ HR-HDA-831, Štampar Andrija, kut. 1, Opis života dr. Andrije Štampara.

nehigijenskim uvjetima materijalne nestašice pogodno tlo nastanka i razvitka takvih bolesti. Svojim brzim i stručnim djelovanjem, savjesnim postupanjem u javnom, općem interesu, prikazano na primjerima iz 1915., 1916. i 1917. godine, Andrija Štampar uspio je u svojim nastojanjima da suzbije zarazne bolesti masovnog karaktera. Njihovim svodenjem na najmanju moguću mjeru pridonio je razvoju javnoga zdravstva i medicine XX. st. S obzirom na to da je djelovao u pozadini, a ne kao liječnik na bojištu, njegovo se osobno iskustvo razlikuje od iskustava njegovih kolega koji su rat proveli na prvoj crti, svjedočeći ratnim užasima. Dokazao je kako je zdravlje stanovništva u pozadini bojišta bitno za opstanak samoga naroda te da ima jednaku važnost kao i zdravlje vojnika koji se na bojištima izravno bore za svoju državu i njen probitak.

Na temelju stečenih iskustava sva svoja nastojanja usmjerio je zaštititi narodnoga zdravlja, podizanju ustanova za suzbijanje i sprečavanje bolesti, zdravstvenom prosvjećivanju i inim socijalno-medicinski zadacima. Provedba njegovih socijalno-medicinskih ideja zahtijevala je i reorganizaciju liječničke službe u smislu da se socijalizira i pretvori u društvenu, odnosno državnu funkciju. Rezultati te politike pokazali su se ne samo na selu, gdje su različiti asanacijski radovi, podizanje ambulanti, dispanzera i sl. znatno poboljšali zdravstvene prilike, već i u gradovima, gdje je došlo do znatnoga pada mortaliteta.

Valja istaknuti da je Štampar kao općinski liječnik, dragovoljac ratne bolnice Crvenoga križa i njezin ravnatelj, bio i epidemiolog, higijeničar u suzbijanju epidemija, kirurg i rendgenolog i terapeut, koji je za sva daljnja iskustva podlogu stekao upravo u Novoj Gradiški, stekavši poslije svjetsku slavu. Njegove su ideje po pitanju suzbijanja zaraznih bolesti za Prvoga svjetskoga rata bile primjenjivane u cijeloj Jugoslaviji. Štampar je uza sve poslove općinskoga liječnika u novogradiškoj bolnici, aktivno radio i na terenu, suzbijajući epidemije kolere, tifusa, malarije, trahoma, kozica i tuberkuloze i osobno cijepeći stanovništvo, suočavajući se s brojnim organizacijskim problemima. Također, Štampar nije bio isključivo teoretičar: bio je liječnik na terenu, vrstan organizator i zdravstveni administrator. Na hrvatskome prostoru, a i šire, napredak u razvoju zdravstvenih ustanova započeo je imenovanjem Andrije Štampara 1919. načelnikom Ministarstva narodnoga zdravlja. Proveo je temeljitu reformu zdravstva, polazeći od socijalno-medicinskih načela organizacije zdravstvene službe, i prvi u svijetu osmislio institucijski oblik primarne zdravstvene zaštite. Zahvaljujući Štamparu, uz bolničke ustanove klasičnoga tipa, stvorena je posebna samostalna mreža higijenske službe, koja se oslanjala na mnogobrojne zdravstvene ustanove. Pod utjecajem Štamparove politike javnoga zdravstva, zdravstvena politika u međuratnom razdoblju odvijala se u dvama smjerovima: u smjeru zdravstvene prevencije i liječenja, odnosno provođenjem programa promocije zdravlja nastojalo se povećati razinu zdravlja stanovništva u cjelini uz smanjenje čimbenika rizika za

zdravlje, smanjenje morbiditeta, smrtnosti i invalidnosti od bolesti, ozljeda i stanja na koja se može djelovati preventivnim mjerama i učinkovitom zdravstvenom skrbi. Osobita se pozornost posvećivala zdravstvenom stanju i mjerama unaprjeđenja zdravlja populacijskih skupina pod povećanim rizikom.

Prema samim Štamparovim riječima: »Pitanja javnoga zdravlja ne spadaju isključivo na liječnika, jer je zdravlje naša zajednička briga. Narod mora da bude spremljen, a mjere koje se primjenjuju, kako bi ih razumio i pomogao, da se provedu u život. Zakon, ako je i najbolji, ne može se pravilno provesti i njegovi uspjesi bit će vrlo siromašni, ako ga ne prihvati sâm narod. Takovo shvatanje odgoja kao prethodnog posla u radu za narodno zdravlje pokazuje, da liječnik treba da bude narodni učitelj.«¹¹⁰

Najaktivniji borac za socijalnu medicinu, Andrija Štampar svojim je radom obilježio novo razdoblje u razvoju javne zdravstvene službe u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, zatim Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji, ali i u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (od 1963. Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji). Naime, u međuratnome razdoblju zdravstvena politika koju je kreirao intenzivno se razvijala, uvodile su se nove metode rada, a stare se nadopunjavale i prilagođavale novim vremenima. Osnivalo se niz ustanova za zdravstveno prosvjećivanje pa se posebna pozornost posvećivala stručnom usavršavanju osoblja koje je provodilo zdravstveno prosvjećivanje, ne samo u gradskim središtima nego i po ruralnim sredinama, čime je Štampar ostavio dubok trag u medicini kao jedan od najvećih autoriteta na području epidemiologije i preventivne medicine. Njegova načela i ideje žive i danas, podučavajući i inspirirajući. Po njemu je nazvan i prvi digitalni asistent u borbi protiv koronavirusa u Hrvatskoj na WhatsAppu – »Andrija«, a koji slijedi prvi od deset Štamparovih principa na kojima se i danas temelje javno zdravstvo i socijalna medicina – »Važnije je obavještavanje naroda od zakona«.

¹¹⁰ Dr. Andrija Štampar, »Opažanja jednog radnika na unapređenju zdravlja na selu«, *Liječnički vjesnik*, 61(1939) 1, str. 1–5.

IZVORI

Arhivski fondovi

- Hrvatski državni arhiv, fond 831, Štampar Andrija, kutija 1.
- Hrvatski državni arhiv, fond 1448, Zbirka Matičnih knjiga, M-474, 70. pješačka pukovnija, Matična knjiga vojnih osoba umrlih 1914.-1916.
- Hrvatski državni arhiv, fond 1448, Zbirka Matičnih knjiga, M-482, 96. pješačka pukovnija, Matična knjiga vojnih osoba umrlih 1896.-1915.
- Hrvatski državni arhiv, fond 1448, Zbirka Matičnih knjiga, M-485, 5. ulanska pukovnija, Hrvatski državni arhiv, fond 1448, Zbirka Matičnih knjiga, M-487, 12. ulanska pukovnija, Matična knjiga vojnih osoba umrlih 1884.-1919.

LITERATURA

Knjige

- Balen, Ivica, Vukovac, Stana, 2006. *Andrija Štampar. Knjiga I. Mladost Andrije Štampara 1888.-1919.*, Vinkovci: Privlačica.
- Balen, Ivica, Kovačić, Luka (ur.). 2009. *Andrija Štampar – radovi sa znanstvenih skupova Dani Andrije Štampara u Slavonskom Brodu*, Slavonski Brod–Zagreb: Opća bolnica »Dr. Josip Benčević«–Škola narodnog zdravlja »Andrija Štampar« Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Balen, Ivica, Jandrić-Balen, Marica (prir.). 2019. *Hrvatski velikan Andrija Štampar*. Vinkovci: Privlačica.
- Blašković, Pero. 2014. *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*. Strmec Samoborski: Fortuna.
- Buttar, Prit. 2014. *Collision of Empires. The War on the Eastern Front in 1914*. Oxford: Osprey.
- Dugac, Željko. 2005. *Protiv bolesti i neznanja. Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa.
- Dugac, Željko, Pečina, Marko (prir. i ur.). 2009. *Andrija Štampar. Dnevnik s putovanja 1931.-1938*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti–Škola narodnog zdravlja »Andrija Štampar«–Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu–Srednja Europa.
- Dugac, Željko. 2022. *Andrija Štampar – slike velikih formata*. Zagreb–Velika Gorica: HAZU–Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad.
- Fatović-Ferenčić, Stella, Hofgräff, Darija. 2018. *Tvoj do vijeka. Pisma Andrije Štampara Desanki Ristović 1924.-1941*. Zagreb: Medicinski fakultet–Škola narodnog zdravlja »Andrija Štampar«–Hrvatski državni arhiv.
- Glaise-Horstenau, Edmund (ur.). 1930. *Austria-Hungary's Last War, 1914-1918. Vol 1 (1914). Outbreak of War to the Outcome of the Battle of Limanowa-Lapanow*. Vienna: Publisher of Military Science Releases.
- Grmek, Mirko Dražen Grmek. 1966. *U borbi za narodno zdravlje. Izabrani članci Andrije Štampara*. Zagreb: Škola narodnog zdravlja »Andrija Štampar«.
- Katanić, Filip. 2020. *Galicija 1914. Pravi rat, Hrvati i sudbonosna bitka Austro-Ugarske*. Zagreb: Despot Infinitus.
- Lučić, Melina. 2008. *Andrija Štampar (1888-1958). 120. obljetnica rođenja, 50. obljetnica smrti, 60. obljetnica Svjetske zdravstvene organizacije*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- Mirošević, Franko (ur.). 1996. *Hrvatske županije kroz stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rauchensteiner, Manfred. 2019. *Prvi svjetski rat i kraj Habsburške Monarhije*. Zagreb: Matica Hrvatska.

- Rendulić, Lothar. 1965. *Soldat in Stürzenden Reichen*. München: Damm Verlag.
- Salopek, Igor, Jančić, Ervin (ur.). 2018. *Karlovački i riječki znanstveni prinosti. 130. obljetnici rođenja Andrije Štampara*. Karlovac: Opća bolnica Karlovac.
- Štampar, Andrija. 1912. Je li alkohol hrani? Karlovac: Društvo apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji.
- Taslauanu, Octavian. 1918. *With Austrian Army in Galicia, With Austrian Army in Galicia*. London: Skeffington & Son.
- Vukičević, Marko. 2018. *Zagreb u Prvome svjetskom ratu* (doktorska disertacija). Zagreb.
- Vukovac, Stana, Bitunjac, Milan, Aberle, Neda (prir.). 2008. *Andrija Štampar. Članci i rasprave 1919.-1958., knjiga II*. Vinkovci: Privlačica.
- Zdunić, Koraljka, Šimunec-Jović, Alma. 2023. *Andrija Štampar*. Zagreb: Laurana—Samo zamisli—Medicinski fakultet—Škola narodnog zdravlja »Andrija Štampar«.

Rasprave i članci

- An. 1914. »Ratna medicina. Wasserman: Sprječavanje zaraza u ratu«, *Liječnički vjesnik*, 36, 12, str. 588–591.
- An. 1915. »Zarazne bolesti u Hrvatskoj (prema iskazu kr. hrv.-slav.-dalm. vlade)«, *Liječnički vjesnik*, 37, 12, str. 288–290.
- An. 1916. »Stanje epidemijских bolesti. Zarazne bolesti u Hrvatskoj«, *Liječnički vjesnik*, 38, 6, str. 193–194.
- An. 1916. »Skrb za ratne invalide«, *Liječnički vjesnik*, 38, 8, str. 249.
- An. 1916. »Vojno bakteriološki zavod u Zagrebu«, *Liječnički vjesnik*, 38, 8, str. 264.
- An. 1917. »Epidemijološke vijesti. Zarazne bolesti u Hrvatskoj (prema iskazu kr. hrv.-slav.-dalm. vlade)«, *Liječnički vjesnik*, 39, 12, str. 432–433.
- Barišić, Jelena. 2019. »Utjecaj bolesti na povijest – primjer epidemija«, *Journal of applied health sciences*, 5, 2, str. 225–236.
- Buljan, Josip. 2019. »Štamparova ostavština – osvrt na narodno zdravlje i zdravstvo danas«, *Studia lexicographica*, 13, 25, str. 129–147.
- Dr. Chulek. 1914. »Choleracid«, *Liječnički vjesnik*, 36, 12, str. 600.
- Dugac, Željko. 2005. »Zbor liječnika Hrvatske, Andrija Štampar i javnozdravstvena politika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevini Jugoslaviji)«, *Liječnički vjesnik*, 127, 5/6, str. 151–157.
- Dugac, Željko i dr. 2008. »Care for health cannot be limited to one country or one town only, it must extend to entire world – role of Andrija Štampar in building the World Health Organization, *Croatian medical journal*, 49, 6, str. 697–708.
- Dugac, Željko. 2012. »Bolje kopati zahod nego grob. Zdravstveno prosvjeđivanje o higijeni nužnika u međuratnom razdoblju«, *Časopis za suvremenu povijest*, 44, 2, str. 343–358.
- Dugac, Željko. 2018. »Public health experiences from interwar Croatia (Yugoslavia) and making western medicine in the 1930s China Javnozdravstvena iskustva iz međuratne Hrvatske (Jugoslavije) i stvaranje zapadne medicine u Kini 1930-ih«, *Acta medico-historica Adriatica*, 16, 1, str. 75–106.
- Dugački, Vladimir. 1983. »Uz 25-godišnjicu smrti prof. dra Andrije Štampara. Rad na unapređenju sestrinske službe«, *Naše novine*, 6, 56, str. 9.
- Dugački, Vladimir. 1988. »Obljetnice naših medicinskih velikana. Akademik Drago Perović (1888–1968). Akademik Andrija Štampar (1888–1958)«, *Naše novine*, 11, 103, str. 6–7.
- Dugački, Vladimir. 1992. »Štampar, Andrija«, *Medicinski leksikon*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 871.
- Dugački, Vladimir. 1994. »Dr. Andrija Štampar reformator našega zdravstva«, *Zdravi život*, 1, 4, str. 54–55.

- Dugački, Vladimir. 2003. »Zagrebačka Zakladna bolnica na Harmici (Jelačićevu trgu), 1804.–1931. Ususret 200. obljetnici«, *Gazophylacium*, 8, 3/4, str. 74–79.
- Dugački, Vladimir. 2008. »Štampar, Andrija«, *Hrvatska enciklopedija*, 10. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 536.
- Dugački, Vlatka, Regan, Krešimir. 2016. »Socijalne i zdravstvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji za Štamparove profesure i dekanata na Medicinskom fakultetu (s naglaskom na Banovinu Hrvatsku)«, *Studia lexicographica*, 10, 1(8), str. 37–63.
- Dugački, Vlatka, Regan, Krešimir. 2019. »Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru«, *Studia lexicographica*, 13, 25, str. 35–74.
- Fatović-Ferenčić, Stella. 2008. »Society as an organism' – metaphor as departure point of Andrija Štampar's health ideology, *Croatian medical journal*, 49, 6, str. 709–719.
- Fischer, Jacques. 1913. »O dijagnozi azijske kolere«, *Liječnički vjesnik*, 35, 10, str. 473–474.
- Fureš, Rajko. 2016. »Bolnica Crvenog križa u Krapini tijekom Prvog svjetskog rata od 1914. do 1918.«, *Acta medico-historica Adriatica*, 14, 1, str. 133–144.
- Hofgräff, Darija. 2016. »Rukopisna ostavština dr. Andrije Štampara. Iz okvira pojedinačnoga u domenu kolektivnoga čuvanja društvenoga sjećanja«, *Studia lexicographica*, 10, 1(8), str. 79–87.
- Jandrić-Balen, Marica. 2012. »Fran Gundrum i Andrija Štampar – sličnosti i razlike«, *Analiz Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 28, str. 93–101.
- Klobučar Srbić, Iva. 2016. »Bibliografija radova o Andriji Štamparu i njegovu dobu«, *Studia lexicographica*, 10, 1(8), str. 111–125.
- Kocić, Dragoljub. 2006. »Andrija Štampar upravitelj ratne bolnice Crvenoga križa u Novoj Gradiški za vrijeme Prvog svjetskog rata«, *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška*, 7, str. 79–90.
- Muzur, Amir. 2012. »Uloga Andrije Štampara pri osnivanju Medicinskog fakulteta u Rijeci«, *Analiz Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 28, str. 53–62.
- Salopek Bogavčić, Iva. 2022. »Prilog proučavanju početaka medicine narodnog zdravlja od 1912. do 1919. s naglaskom na djelovanje Andrije Štampara«, *Acta medico-historica Adriatica*, 20, 1, str. 51–82.
- Spitzer, Adolf. 1915. »Zarazne bolesti u ratno doba«, *Liječnički vjesnik*, 37, 4, str. 71–75.
- Štampar, Andrija. 1912. »Zaštita radničkog zdravlja«, *Slobodna riječ*, 5, 28, str. 4.
- Štampar, Andrija. 1912. »Zaštita dojenčadi«, *Slobodna riječ*, 11, 177, str. 2.
- Štampar, Andrija. 1912. »Kako naš narod živi i umire«, *Slobodna riječ*, 11, 210, str. 1.
- Štampar, Andrija. 1913. »Naše narodno zdravlje«, *Liječnički vjesnik*, 35, 1, str. 14–18.
- Štampar, Andrija. 1939. »Opažanja jednog radnika na unapredjenju zdravlja na selu«, *Liječnički vjesnik*, 61, 1, str. 1–5.
- Todorović, Kosta. 1961. »kolera«, *Medicinska enciklopedija*, 5. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, str. 669–678.
- Valentić, Feliks. 1997. »Štitonoša narodnog zdravlja – Andrija Štampar (1888.-1958.)«, *Slavonski narodni kalendar*, str. 55–58.
- Viličić, Nikica. 2010. »Andrija Štampar«, *Sustavi*, 3[i. e. 4], 6, str. 55–63.
- Vomela, Stanislav. 1914. »Zaštitno cijepljenje protiv trbušnog tifusa i azijske kolere«, *Liječnički vjesnik*, 36, 2, str. 571–581.
- Vraneković, Nada. 2009. » Andrija Štampar – uz 120 godišnjicu rođenja«, *Farmaceutski tehničar*, 13, 48, str. 17–19.

Mrežni izvori

<https://www.adiva.hr/zdravlje/koronavirus/dr-andrija-stampar-otac-svjetske-zdravstvene-organizacije/> (pristupljeno 30. X. 2023).

<https://www.adiva.hr/zdravlje/koronavirus/andrija-prvi-digitalni-asistent-u-borbi-protiv-koronavirusa-u-hrvatskoj/> (pristupljeno 30. X. 2023).

ANDRIJA ŠTAMPAR'S ACTIONS IN COMBATING INFECTIOUS DISEASES DURING WORLD WAR I (1914–1918)

Filip Katanić

Zagreb

katani.filip@gmail.com

Vlatka Dugački

The Miroslav Krleža Institute of Lexicography, Zagreb

vdugacki@gmail.com

ABSTRACT: This paper presents the actions of Andrija Štampar in combating infectious diseases in Banal Croatia during World War I (1914–1918). It illustrates how the widespread occurrence of infectious diseases during World War I, typical of unhygienic wartime conditions, served as a crucial formative experience for Štampar, shaping his thoughts regarding the control of such diseases. He recognised the importance of public education, prevention, and vaccination, which, in turn, influenced his further concepts and views on the organisation and operation of public health. Based on examples from the pre-war period of 1913 to the end of World War I in 1918, the paper discusses how Štampar, through his rapid and professional actions and conscientious interventions in the public and general interest, managed to control epidemic infectious diseases. It also analyses the context of general wartime events and the diseases that ravaged the Austro-Hungarian Monarchy during the researched period, aiming to provide a comprehensive understanding of his actions. By successfully combating infectious diseases and reducing them to the minimum possible level, Štampar contributed to the development of public health and made an exceptional contribution to modern medicine, guided by the idea that primary healthcare should be accessible to all. As he operated in the background rather than as a frontline physician, his personal experience differed from that of his colleagues who served on the front lines. He thus demonstrated that the health of the civilian population behind the front lines is crucial for the survival of the nation and holds equal importance to the health of soldiers fighting on the battlefields for their state and its interests. Archival material stored in the Croatian State Archives in Zagreb was used for our research. This included, among other things, material from Andrija Štampar's family fond as well as periodicals and literature, and Štampar's articles, which were used to reconstruct the political spirit and times in which Štampar worked.

Keywords: Andrija Štampar; World War I; infectious diseases; hygiene; prevention; vaccination; wartime medicine; public health

Članci su dostupni pod licencijom Creative Commons: Imenovanje 4.0 međunarodna (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). Sadržaj se smije umnožavati, distribuirati, priopćavati javnosti, prerađivati i koristiti u bilo koju svrhu, uz obavezno navođenje autorstva i izvora.